

Wiśniewski, Jerzy

Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku

"Studia Łomżyńskie", 1, 1989, s. [19]-107

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY WIŚNIEWSKI

Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku

Spis treści: Wstęp — 19. 1. Problem wcześniejszego zasiedlenia ziem nad Narwią i przetrwania resztek osadnictwa. — 23. 2. Okres puszczkański, wytworzenie się nazewnictwa fizjograficznego — 33. 3. Pierwociny nowego osadnictwa, początki pierwszych miast — założenie Ostrołęki, Wizny i Nowogrodu — 39. 4. Początki nowego osadnictwa nad Narwią i jego rozwój między Narwią i Czerwonym Borem; założenie Łomży — 42. 5. Początki osadnictwa między Czerwonym Borem a wschodnią granicą ziemi łomżyńskiej do 1410 r. — 51. 6. Początki osadnictwa w zanarwiańskiej części ziemi łomżyńskiej (do 1410 r.) — 53. 7. Rozwój osadnictwa w północnej części ziemi łomżyńskiej (po 1410 r.), założenie miasta Kolna — 55. 8. Rozwój osadnictwa między Czerwonym Borem a wschodnią granicą Mazowsza w latach 1411—1424 — 59. 9. Ostatnie większe nadania, dalszy wewnętrzny rozwój osadnictwa i jego przemiany; założenie miasta Zambrowa — 63. 10. Rozwój miast — szczególnie Łomży — utworzenie ziemi łomżyńskiej i czterech powiatów — 74. 11. Pochodzenie osadników i uformowanie się miejscowych rodów szlacheckich — 79. 12. Pochodzenie nazw miejscowości i charakterystyczne cechy miejscowego osadnictwa — 85. 13. Przynależność własnościowa wsi i miast i jej zmiany — 94. 14. Podział na regiony i rzut oka na przemiany w osadnictwie w wiekach następnych — 97.

Wstęp

Najdalej na północny wschód wysuniętą część Mazowsza stanowi historyczna ziemia łomżyńska z niewielką ziemią wiską. Obejmowały one teren przygraniczny, wcinający się klinem między dawną granicą krzyżacko-pruską, a dawną granicą Wielkiego Księstwa Litewskiego. Granice ziemi łomżyńskiej, ukształtowane w początkach XV w. po wydzieleniu jej z ziemi warszawskiej, przetrwały bez zmiany jako granice administracyjne przez 400 lat do trzeciego rozbioru Polski w 1795 r. Pod względem obszaru historyczna ziemia łomżyńska (4209 km²)¹ była mniejsza od

¹ Według *Atlasu Historycznego Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, pod red. W. Pałuckiego, cz. II, Warszawa 1973, s. 60. Gubernia łomżyńska istniejąca w latach 1866—1916 była dwukrotnie większa od obecnego województwa łomżyńskiego, miała 12 086 km².

obecnego województwa łomżyńskiego (6709 km²) i bardziej przesunięta na zachód (należała do niej część obecnego woj. ostrołęckiego). Była największą ziemią na Mazowszu. Jej północną granicę stanowiła granica państwowa z Krzyżakami (następnie z państwem pruskim), wschodnią — granica z ziemią wiską i wschodnia granica Mazowsza z Wielkim Księstwem Litewskim, która po włączeniu do Korony Mazowsza (w 1526 r.) i Podlasia (w 1569 r.) była do rozbiorów granicą między woj. mazowieckim a woj. podlaskim (jej fragment aż do ostatniej reformy był granicą między pow. łomżyńskim a wysokomazowieckim). Od południa ziemia łomżyńska graniczyła — na znacznym odcinku wzdłuż rzeczki Orz — z ziemią nurską, a od zachodu wzdłuż rzeki Omulew (bez fragmentu przy jej ujściu do Narwi) z ziemiami ciechanowską i różańską. Dalej znaczna część granicy z ziemią różańską biegła wzdłuż Narwi aż do ujścia Orza. Najdalej na południowy zachód wysuniętą wsią był Zbądz Mały. Ziemia łomżyńska rozciągała się więc od ujścia Orza do Narwi aż po granicę krzyżacką i ujście Sliny do Narwi. Granica ziemi łomżyńskiej była granicą sztuczną. Ukształtowały ją działy między książętami mazowieckimi, a w części także układy graniczne z Krzyżakami i podboje litewskie. Dlatego też były przecięte granicą nawet niektóre dziedziny: Czarnowo (po stronie mazowieckiej Czarnowo-Uńdy, po stronie podlaskiej Czarnowo-Biki), Świerczewo (na jego części mazowieckiej powstało Krajewo Białe-Jabłoń, na podlaskiej Jabłonka-Świerczewo), Przeździecko (w ziemi łomżyńskiej Przeździecko-Drogoszewo i Przeździecko-Mroczyki a w ziemi nurskiej inne Przeździecka), Grabowo (część tej wsi w ziemi łomżyńskiej a część w ziemi wiskiej). Przebieg granicy z ziemią wiską nie pokrywał się z granicami parafii, które obejmowały wsie po obu stronach granicy (Grabowo, Romany, Dobrzyjałowo, Piątница). Nie czynniki geograficzne lecz polityczne spowodowały, że znaczna część granic ziemi łomżyńskiej biegła rzekami Orz, Narew (na dwóch odcinkach), Omulew i Slina. Rzeki łączą a nie dzielą, ale są dogodne dla przeprowadzenia wzdłuż nich granic politycznych, gdyż granice rzeczne nie nasuwają większych wątpliwości przy interpretacji układów i w sporach granicznych.

Południowo-wschodnia granica ziemi łomżyńskiej biegła odcinkiem nowej wschodniej granicy Mazowsza, którą w początku XV w. stała się linia najdalszego zasięgu ekspansji Litwy. Nie uznana przez Mazowsze nie została też wtedy potwierdzona i opisana w układzie granicznym między książętami mazowieckimi a Litwą, którego nie zawarto. Stała się mimo to trwałą granicą Mazowsza. Jej przebieg dobrze jest znany ponieważ była później, aż do rozbiorów, granicą między woj. mazowieckim i podlaskim i po wcieleniu Mazowsza do Korony była opisywana w układach granicznych między Koroną a W. Ks. Litewskim w XVI w. Zasięg Ma-

zowska w kierunku północno-wschodnim ulegał w ciągu średniowiecza znacznym zmianom. Dokładne wytyczenie granic Mazowsza w X—XIII w. nie jest jeszcze możliwe. Dotychczasowe badania i świadectwa archeologiczne pozwalają jednak stwierdzić, że granica mazowiecka z Jaćwieżą biegła w X—XII w. na północ od Narwi i przesuwiała się ku północy na korzyść Mazowsza, dochodząc najpierw do linii rzeki Wiszy, a po upadku Jaćwieży aż do rzeki Netty (Krzyżacy w 1254 r. zrzekli się na rzecz Mazowsza swych pretensji do południowo-wschodniej części Jaćwieży po rzekę Nettę). Jeszcze w 1358 r. Litwini uznali przynależność terenów między Łekiem a Nettą do Mazowsza ale równocześnie Krzyżacy w ciągu pierwszej połowy XIV w. próbowali opanować te tereny aż po Narew. Ostatecznie wytyczona w 1343 r. przez puszcze w odległości ponad 25 km od Narwi granica mazowiecko-krzyżacka utrwaliła się i przetrwała jako granica państwowa do 1945 r. W kierunku wschodnim Mazowsze sięgało w okolice Grodna i Wołkowyska (w X — poł. XV w. Mazowszanie mieszkali w grodzie i podgrodziu Wołkowysk), lecz stopniowo w wyniku najazdów i ekspansji litewskiej cofnęło się — do 1358 r. do rzek: Brzozówki, Czarnej, Supraśli i Niewodnicy, a następnie ok. 1401 r. do rzek: Łek, Biebrzy, Narwi i wspomnianej sztucznej granicy przeprowadzonej przez puszcę Łętowo do rzeki Nurzec i Bug. Litwini pod koniec XV w. zaczęli nazywać z ruska Podlaszem (dziś niewłaściwie Podlasie) ziemie przy granicy z Polską (pod Lachami), w tym także ziemie oderwane od Mazowsza. W 1520 r. z nich oraz z ziemi bielskiej, drohicckiej, mielnickiej i południowej Jaćwieży utworzono woj. podlaskie². Granica ta nie zatrzymała jednak osadników mazowieckich, którzy poszli dalej na wschód za Suraż, pod Bielsk, za Brańsk i Drohiczyn, a na północ za Łek i Biebrzę.

Mimo utraty ksiąg ziemskich łomżyńskich, koleńskich, ostrołęckich i zambrowskich oraz ksiąg miejskich można na podstawie pozostałych źródeł śledzić początki i rozwój ponownego zasiedlania ziemi łomżyńskiej. Ziemia łomżyńska (i ziemia wiska) pod tym względem stanowi teren wyjątkowy w badaniach dziejów osadnictwa polskiego, bowiem dzieje osadnictwa żadnej innej części Polski (poza Mazurami) nie mogą być tak stosunkowo dokładnie zbadane, jak dzieje początków obecnego osadnictwa ziemi łomżyńskiej (i wiskiej). Zachowany zasób źródeł pozwala, ze względu na późne ponowne zasiedlanie, uchwycić początki wielu — może większości — wsi dziś tu istniejących i śledzić proces dalszego rozwoju osadnictwa. Dla innych części Polski podobne źródła musiałyby pochodzić

² J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, 1977, t. XI, s. 7—11; tenże, *Podlasie*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 4, 1970, s. 172—174; Tenże, *Podlasie*, „Kontrasty”, R. II, nr 6, s. 12—13.

z X—XIII w. Główną podstawę źródłową stanowią księgi kancelarii książąt mazowieckich (*Metryka Mazowiecka*) z lat 1414—1526, z których tylko dwie księgi są opublikowane (cytuję dalej MM i MM II)³, a większość znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych pod sygnaturami *Metryki Koronnej* (cyt. MK z odpowiednim numerem). Ważnym uzupełnieniem *Metryki Mazowieckiej* są wypisy Ignacego Kapicy Milewskiego z ksiąg wschodniego Mazowsza, zawierające pełne odpisy dokumentów książąt mazowieckich (cyt. *Kapiciana*), i wydane drukiem jego regesty z tychże ksiąg⁴, oraz mniej lub bardziej obszerne wypisy także z tych ksiąg (cyt. *Notaty K. Tymienieckiego* z nazwą i numerami księgi)⁵. Przekazana przez te źródła treść dokumentów nadań lub sprzedaży (niektóre z tych dokumentów w oryginałach lub odpisach zachowały się gdzieś u potomków pierwszych osadników, lecz są niedostępne dla badaczy) właśnie umożliwia uchwycenie początków wielu wsi. Nieoceniony wybór zapisek z tychże ksiąg dokonany i opublikowany przez prof. A. Wolffa (cytuję dalej Wolff MZH) daje wgląd w dalszy rozwój osadnictwa i ustalenie przynależności rodowej drobnej szlachty⁶. Osobny rodzaj źródeł, bardzo ważny dla badań nad dziejami osadnictwa ziemi łomżyńskiej stanowią dokumenty fundacji i erekcji parafii, niejednokrotnie wcześniejsze od najstarszych zapisów w *Metryce Mazowieckiej*. Przynoszą one więc nieraz pierwsze wzmianki o najstarszych wsiach. Część ich znalazłem w Archiwum Diecezjalnym w Łomży (cyt. ADŁ), a znajomość innych znajdujących się w Archiwum Diecezjalnym w Płocku (cyt. AD Płock) zawdzięczam ks. prof. Tadeuszowi Żebrowskiemu, który życzliwie udostępnił mi te, tak cenne dla dziejów ziemi łomżyńskiej, dokumenty znalezione przez niego w czasie wieloletniej kwerendy wśród tysięcy zapisów w księgach biskupów płockich i oficjałów pultuskich. Bardzo proszę ks. Żebrowskiego by zechciał przyjąć szczególnie serdeczne podziękowanie. W trakcie badań pojawiła się wielka, wprost niezbędna pomoc, znakomicie ułatwiająca i przyspieszająca pracę, w postaci mapy „Mazowsze w drugiej połowie XVI w.”⁷ Oparta na podstawie obszernej kwerendy archiwalnej i dodatkowych studiach i badaniach przynosi pełną sieć osadniczą, szczególnie trudną do odtworzenia na Mazowszu.

³ *Metryka księstwa mazowieckiego z XV—XVI w.*, t. 1, wyd. A. Włodarski, Warszawa 1918, t. II, wyd. tenże, *Pomniki Prawa*, t. V—VI, Warszawa 1930.

⁴ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, wyd. Z. Gloger, Kraków 1870.

⁵ Są one w części wykorzystane i dość obszernie cytowane w książce K. Tymienieckiego, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921.

⁶ A. Wolff, *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI wieku*, Kraków 1937.

⁷ *Atlas Historyczny Polski*, dz. cyt.

Serdeczne wyrazy podziękowania kieruję do Wielce Szanownego Pana prof. dra Adama Wolffa za życzliwe udostępnienie mi w początkowym okresie moich badań ze swej kartoteki *Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza* cennych materiałów dotyczących pow. Kolno. Wdzięczny jestem również za liczne z Nim rozmowy na tematy mazowieckie. Bardzo serdeczne słowa podziękowania ślę memu przyjacielowi Henrykowi Rutkowskiemu za przeczytanie niniejszej pracy i poczynienie wielu cennych uwag, które pozwoliły mi usunąć różne usterki i wzbogacić moje wywody.

Badania nad dziejami osadnictwa ziemi łomżyńskiej stanowią fragment moich badań nad dziejami osadnictwa północno-wschodniej Polski (Wschodnie Mazowsze, Podlasie, dawna Jaćwież — Suwalszczyzna, ziemia sokólska, pogranicze Podlasia z Polesiem). Wyniki tych badań zostały w części opublikowane w osobnych monografiach i rozprawach⁸. Pierwsze rezultaty swych badań nad dziejami osadnictwa ziemi łomżyńskiej przedstawiłem w 1962 r.⁹, a następnie w dwóch referatach wygłoszonych na sesjach w Łomży (w 1965 r. — X—XV w. i w 1967 r. XV—XVI w.). Obecnie przedstawiam szerzej część wyników badań, zamierzając w przyszłości całość opublikować w osobnej monografii. Z tych też przyczyn, jak też ze względu na oszczędność miejsca, przypisy ograniczam do niezbędnego minimum.

1. Problem wcześniejszego zasiedlenia ziem nad Narwią i przetrwania resztek osadnictwa

Ziemie nad Narwią i jej dopływami od tysięcy lat były zasiedlone. W pradolinie Narwi, na licznych wydmach, tarasach, na jej skarpie i nad brzegami innych rzek i rzeczek znaleziono ślady osadnictwa, poczynając od paleolitu. Jednak brak systematycznych, szerokich badań archeologicznych nad całym Ponarwaniem uniemożliwia zorientowanie się, jakie były dzieje dawnego osadnictwa ziem nad Narwią, jak było ono rozmieszczone i gęste w kolejnych epokach, kulturach wyodrębnionych przez archeologów, czy trwało ono ciągle, czy wprost przeciwnie bywały dłuższe lub

⁸ Wschodniego Mazowsza dotyczy monografia: J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, Warszawa 1975, s. 9—252 (dalej cyt. Wiśniewski, *Grajewo*). Inne zob. przypis 215.

⁹ J. Wiśniewski, *Rys dziejów osadnictwa na Wschodnim Mazowszu*, „Literatura Ludowa” 1962, t. 6, nr 4—6, s. 11—21.

krótsze przerwy osadnicze. Z rozmieszczenia i chronologii odkrytych i zbadanych stanowisk można tylko wnioskować, że dorzecze Narwi przez całe najdawniejsze dzieje było, w porównaniu z innymi krainami Polski, słabo zaludnione¹⁰.

Wraz z uformowaniem się Słowian, a następnie powstaniem państwa polskiego tereny ziemi łomżyńskiej (zajęte przez Piastów zapewne w X w.) znalazły się na pograniczu władztwa Piastów z ludami bałtyckimi (Gailindami, Jaćwingami i Litwinami); biegł przez nie wzdłuż Narwi¹¹ prastary szlak rozdzielający się na trzy drogi: do Prus (wzdłuż Pissy), na Jaćwież (wzdłuż Biebrzy) i na Litwę (przez Tykocin i przez Goniądz, a dalej przez mazowieckie jeszcze ziemie nad Biebrzą i Brzozówką).

Najstarszymi, jeszcze długo używanymi drogami, były rzeki, potem rozwinęły się wzdłuż nich lub opodal drogi lądowe. Tym starym szlakiem wiodącym z Polski zdążał, udający się na misję na ziemie pruskie (raczej jaćwieskie), arcybiskup Bruno z Querfurtu, który zginął gdzieś, jak podają jego żywoty, na granicy Prus i Rusi lub Rusi i Litwy. Miejscowa tradycja, późno zapisana, łączy działalność misyjną św. Brunona z początkami kościoła św. Wawrzyńca w Starej Łomży i pod Wizną umieszcza miejsce jego śmierci¹². Żywoty arcybiskupa Brunona nie wymieniają żadnej nazwy miejscowej.

Jak stwierdzają badania archeologiczne, było osadnictwo nad Narwią w latach powstania państwa polskiego i w ciągu trzech wieków następ-

¹⁰ H. Modrzewska, *Materiały do bibliografii archeologicznej Mazowsza*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1951, t. 3, Warszawa 1953, s. 101—134; J. Wiśniewski, *Narew*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 3, 1967, s. 350—352; A. Niewęglowski, *Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu*, Wrocław 1966; J. Tyszkiewicz, *Osadnictwo nad górną Narwią w I tysiącleciu*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, s. 580—609; tenże, *Srodowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat*, Wrocław—Warszawa 1975; *Badania archeologiczne na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1975, Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych, nr 14; a przede wszystkim J. Tyszkiewicz, *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1975, Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych, nr 26.

¹¹ W pracy B. Gierlacha, *Studia nad archeologią średniowiecznego Mazowsza*, Warszawa 1975, s. 88, źle wyrysowano przebieg tej drogi. Od Ostrołęki do Nowogrodu i Łomży biegła ona lewym brzegiem Narwi. Brzeg prawy ze względu na liczne bagna, błota i rzeki nie nadawał się, trudno tu było przeprowadzić drogę. Tak było też i w następnych wiekach, a i dziś też nie ma na prawym brzegu równoległej do rzeki szosy.

¹² A. Kamiński, *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 1, s. 19; J. Bieniak, *Wyprawa misyjna Brunona z Querfurtu a problem Selencji*, „Acta Baltico-Slavica” 1969, t. 6, s. 192 dowodzi, że terenem misji była południowo-zachodnia Litwa. J. Tyszkiewicz, *Mazowsze...*, s. 141, 155 opowiada się za południowo-wschodnią Jaćwieżą.

nych¹³. Nie zachowało się — niestety — żadne źródło, które by wymieniło choć jedną, poza Wizną, nazwę miejscowości istniejącej nad środkową Narwią i w jej pobliżu w X—XIII w. Istnienie Szczepankowa w 1169 r. (według tradycji) nie jest potwierdzone źródłami. Nazwy najbliższych wsi — z terenu kasztelanii święckiej — wymienił dopiero dokument księcia Konrada Mazowieckiego z ok. 1239 r. Wśród nich były wsie, które później znalazły się w granicach ziemi łomżyńskiej: *Bracesevyici* (Braciszewice, dziś Brajczewo), *Besdecce* (później grupa wsi o wspólnej nazwie Przeździecko), *Samovo* (w XV w. Somowa Góra, dziś Szumowo), *Barlossnicca* (nieistniejąca wieś nad rzeczką Barłożnicą koło Szumowa), *Coscovo* (Koskowo), *Lubocini* (Lubotyń)¹⁴. Z grodów — a było ich kilka — wzniesionych dopiero po włączeniu Ponarwia do państwa Piastów, tylko jedna jedyna Wizna (lub jej kasztelanowie) występowała często od 1145 r. (jest też wzmiankowana w dokumencie rzekomo z 1065 r., a faktycznie z ok. 1179 r.) w źródłach polskich, ruskich i krzyżackich. O istnieniu osadnictwa nad Narwią i w jej dorzeczu, a przede wszystkim grodów, wiemy więc tylko na podstawie ich pozostałości (grodzisk, cmentarzysk, resztek osad), ale badania archeologiczne objęły je w małym zakresie, a liczba stanowisk archeologicznych nie odkrytych i nie badanych stopniowo się zmniejsza, ginie bez śladu z niepowetowaną, nieodwracalną stratą dla nauki, dla naszej wiedzy o przeszłości. Zasięg i gęstość osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w X—XIII w. bez odpowiednio przeprowadzonych poszukiwań i badań archeologicznych nie mogą więc być dobrze znane. Na podstawie dotychczasowych odkryć i nielicznych wzmianek źródłowych podejmowane jednak były próby odtworzenia dziejów ziem dorzecza Narwi i ustalenia zasięgu osadnictwa¹⁵. Osadnictwo, zasilone zapewne w XI—XII w. napływem nowych osadników, wraz ze wzmacnianiem się władzy Piastów na północno-wschodnim pograniczu i ekspansją Polski w kierunku Jaćwieży i Niemna, skupiało się głównie na obu brzegach Narwi, przede wszystkim na brzegu południowym i nad Łomżycą, ale osady były również z dala od niej, np. znane cmentarzyska

¹³ Zob. pozycje wymienione w przypisie 10 oraz L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 1971, t. 1, s. 435 i n.; B. Gierlach, *Studia...*, s. 24, 63.

¹⁴ *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, t. I, wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919, nr 301, s. 344; J. Wiśniewski, *W sprawie badań nad pograniczem Jaćwieży*, „Przegląd Historyczny” 1957, t. 48, s. 320—322; J. Tyszkiewicz, *Mazowsze...*, s. 167—168 powtarza błędne identyfikacje S. Zajackowskiego.

¹⁵ J. Tyszkiewicz, *Mazowsze...*, o wieku X—XIII pisze na s. 131—197; J. Wiśniewski, *Rys dziejów ziemi łomżyńskiej od X do XV w.* (rękopis).

ziemi wiskiej, datowane na XI—XII wiek skupiają się nad górną Wiźnicą, nad Gręską i nad Czetną (tu cmentarzysko koło grodziska w Małym Płocku i cmentarzysko w lesie między Mściwujami i Małym Płockiem). Nie rozpoznane jest jeszcze osadnictwo na Wysoczyźnie Kolneńskiej nad Pissą, Skrodą, Łabną i Dzierzbą. Podstaw tego osadnictwa, dróg wodnych na Narwi, Biebrzy, Pissie i lądowych, przepraw dróg lądowych przez te rzeki, a przede wszystkim panowania Piastów na tym odległym pograniczu strzegły i broniły grody, na których czele być może stali kasztelanowie (znani są jednak tylko kasztelanowie wiscy wzmiankowani pięciokrotnie w XII—XIII w.). Początki budowy pierwszych grodów zapewne należy odnieść do X w., gdy polańscy Piastowie opanowali Mazowsze. Nad Narwią wzdłuż głównej drogi i u jej przepraw przez tę rzekę wzniesiono grody: 1) przy ujściu Omulwi (grodzisko Stare Miasto pod Ostrołęką); 2) przy ujściu Pissy do Narwi (pod Nowogrodem); 3) Łomża (Stara Łomża), 4) Wizna; 5) Tykocin (grodzisko I). Gród przy ujściu Pissy, którego nie należy mylić z późniejszym Nowogrodem, jest nawet datowany na IX—XII w. Strzegł on przeprawy drogi lądowej i drogi wodnej Pissą do Prus, z odgałęzieniem wzdłuż Skrody. Tykocin I jest datowany na koniec X w., Wizna na wiek XI, a Ostrołęka na wiek XI—XII. Głównym grodem, stale istniejącym, była Wizna¹⁶ z pomocniczym gródkiem o nieznanym nazwie nad ujściem Biebrzy do Narwi (grodzisko przy wsi Sambory)¹⁷.

Linii Narwi i przeprawy głównej drogi przez zwązającą się tu bagnistą dolinę Narwi strzegł wzniesiony na południowym brzegu gród Łomża, po którym pozostała nazwa, a pod wsią Stara Łomża grodzisko i relikty kościoła św. Wawrzyńca (wznosił się w pobliżu grodu na odrębnym występie skarpy). Być może ze starym grodem związany był kościół św. Piotra, który stał między Łomżą a Starą Łomżą w dolinie Narwi na pagórku (resztki jego i cmentarza średniowiecznego, nigdy nie badane, zniszczono w latach pięćdziesiątych, w czasie budowy przepompowni). Gdyby nie to wielkie, rozbudowane grodzisko (gródek i oddzielone od niego fosą i pięcioma dodatkowymi wałami dwa obszerne podgrodzia, otoczone własnymi wałami i głęboką fosą) ze względu na brak jakichkolwiek wzmianek w źródłach średniowiecznych, nigdy byśmy nie wiedzieli

¹⁶ O roli Wizny w średniowieczu i dziejach jej okolic w tym czasie po raz pierwszy wszechstronnie pisze A. Kamiński, *Wizna...*, s. 9—61, wykorzystując obok nielicznych źródeł historycznych obficie dane archeologiczne i onomastyczne.

¹⁷ Nazwa tej wsi nie pochodzi od samborzy (wieży strażniczej), lecz od imienia Sambora, założyciela tej wsi w początkach XV w. na części Wierciszewa. Sąsiednia wieś Wierciszewo-Ruś też powstała w XV w. osiedlona przez chłopów, przybyszów z Podlasia.

o istnieniu tego grodu, wzniesionego i istniejącego między X a XIII w. W tym grodzisku i pod resztkami kościoła św. Wawrzyńca, w ich pobliżu, usianym ceramiką średniowieczną i koło miejsca, gdzie stał kościółek św. Piotra, mogą spoczywać cenne relikty (np. romańskie resztki kościoła św. Wawrzyńca) wnoszące istotne dane do dziejów Ponarwia. Wielkość tego grodu i jego położenie geograficzne nasuwają przypuszczenie, że mógł on być grodem kasztelańskim. Brak jakiegokolwiek wzmianki o kasztelanach łomżyńskich można tłumaczyć wczesnym upadkiem grodu Łomża. Za znaczeniem Łomży przemawia również to, że przy grodzie wzniesiono kościół. Również przy grodzie Wizna postawiono kościół — stał on na podgrodzium (obecnie teren cmentarza grzebalnego). Gród łomżyński zbudowano na odciętych wąwozami, sztucznym występie stromej i wysokiej skarpy w miejscu, gdzie obniżające się stopniowo wzgórze Czerwonego Boru dochodzą do doliny Narwi, przecinającej tu wał wzniesień. Dolina Narwi jest w tym miejscu najwęższa. Z grodu była doskonale widoczna dolina Narwi i jej drugi brzeg wzdłuż kilkunastu kilometrów. Gród Łomża niewątpliwie swą nazwę otrzymał od nazwy terenu, być może pradawnego lasu, stanowiącego przedłużenie Czerwonego Boru, gdyż od tej samej nazwy niezależnie pochodzi nazwa rzeczki Łomżycy (dziś Łomżyczki), przepływającej w odległości kilku kilometrów od grodu (jej źródła znajdują się między Konopkami Starymi a Kozikami). Wzdłuż rzeczki Łomżycy można było dotrzeć do bliżej nie znanego obiektu (grodu?) pod Wierzbówem, po którym zostały potrójne wały. Być może był to gród refugialny dla grodu Łomża, w którym w razie upadku Łomży mogli się schronić jej obrońcy i mieszkańcy. Położony był z dala od głównych szlaków w odległości 13 km od grodu Łomża.

Na południe od Narwi, jakby dodatkową linię na rzece Orz, tworzyły grody: jeden w widłach Orza i Czerwonki (grodzisko między Orzem i Czerwinem datowane na X/XI—XII w.) i drugi dalej na wschód (grodzisko między Orzem, Chmielewem i Lubotyńcem Starym datowane na XI w.)¹⁸. Na wschodzie tuż za granicą późniejszej ziemi łomżyńskiej był gród nad rzeczką Rokitnicą, po którym pozostało grodzisko między wsiami Grodzkie Stare i Wnory-Wypychy. Być może ten gród nosił nazwę Mieczług lub Mieczslug¹⁹. Jan Tyszkiewicz wymienia jeszcze — za nieopublikowaną mapą Jerzego Antoniewicza — grodziska: 1) w Zarebach-

¹⁸ W katalogu *Grodziska Mazowsza i Podlasia*, s. 140 niewłaściwie umieszczony pod Swierże. Może to być średniowieczny Lubotyń, siedziba Krystyna Pomianowicza w pierwszej połowie XIII w.

¹⁹ Tak zwały się wcześniej wsie Wnory i Grodzkie (Kapica, *Herbarz*, s. 123—124; Wolff, *MZH*, nr 470). We wsi Zawady położonej nad Sliną u przeprawy drogi na Tykocin jest jakieś grodzisko stożkowe, związane zapewne z obroną Wizny.

-Warchołach²⁰, 2) „Okop” nad rzeką Jabłoń koło wsi Poryte-Jabłoń datowane na drugą połowę XII—XIII w.²¹; 3) koło Jabłonki Kościelnej²².

Przed linią grodów nadnarwiańskich ich przedmurzem od północy były mniejsze grody nad rzeczkami: nad Czetną (grodzisko we wsi Mały Płock), nad Gręską (grodzisko we wsi Pieńki-Grodzisko), nad Ławą (grodzisko we wsi Ławsk). Nosiły one zapewne nazwy Czetna, Gręsko, Ławsko. Był też gródek na północ od Tykocina nad dopływem Nereśli (grodzisko w Niewiarowie, datowane na XI—XIII w.) i zapewne drugi koło wsi Łazuki, bo tu jest pole Horodyszczce. Niewątpliwie był też gród w Goniądzu w miejscu, w którym potem był gród litewski i zamek Radziwiłłów. Koło Czerwonego jest też grodzisko, ale nosi ono nazwę Stary Dwór i jest datowane na XIV—XV w. Nie był więc to gród lecz dwór obronny (myśliwski?) w książęcej wsi Czerwone (założonej dopiero w 1415 r.), wspomniany jeszcze w XVI w. Zapewne nie są to wszystkie grody, jakie wówczas tu, krócej lub dłużej, były. Te co są znane, według powierzchniowych badań były czynne w XI—XIII w. Osadnictwo wiejskie niewątpliwie było rzadkie i rozproszone wśród borów i lasów. Tym należy tłumaczyć nieliczne odkrycia stanowisk archeologicznych, a słabość tego osadnictwa ułatwiła jego zniszczenie.

Grody te, jak i całe osadnictwo wiejskie, uległy zapewne prawie całkowitemu zniszczeniu w czasie najazdów jaćwieskich i litewskich w XIII i XIV w., działających na ziemiach nad Narwią, jak też idących w głąb Mazowsza i innych krain polskich. Jeszcze w 1258 r. chyba było osadnictwo nad Narwią, jeśli tego roku ks. Daniel mógł otrzymać z Wizny odpowiednią ilość żywności²³. Zapewne największe, może decydujące, zniszczenia spowodowały najazdy w latach 1258—1263 (w czasie jednego z nich zginął w Jazdowie w 1262 r. ks. Siemowit I). Najeźdźcy palili wsie, brali łupy, jeńców. W latach tych zapewne nastąpiło zniszczenie większości osadnictwa na wschodnim Mazowszu, w tym także grodu Łomża i przerwanie ciągłości osadniczej na znacznym, może prawie całym, obszarze dorzecza środkowej Narwi. Wtedy i w czasie następnych najazdów w XIII i w XIV w. przestało w zasadzie istnieć stare osadnictwo. Jakies niedobitki ludności tu i ówdzie mogły ocaleć, ale ciągłe najazdy i stałe wiszące niebezpieczeństwo utraty wszystkiego i życia, niewątpliwie skłoniły większość pozostałych mieszkańców do przeniesienia się w głąb Mazowsza i pod te grody, które książęta mazowiecy utrzy-

²⁰ Wg informacji terenowej zwie się Wołoszyn (inf. mgra Ryszarda Pakuły).

²¹ Jest ono oznaczone na mapach w skali 1:100 000. Pisze o nim L. Rauhut, „Wiadomości Archeologiczne” 1966, t. 31, s. 434—435.

²² J. Tyszkiewicz, *Mazowsze...*, s. 168.

²³ *Połnoje Sobranie Russkich Letopisiej*, t. 2, Petrograd 1923, szp. 847.

mywali. W latach siedemdziesiątych XIII w. wyprawy najeźdźcze osłabły. Kierowały się poza tym w głąb zasobnej, nie zniszczonej Polski. Po pokonaniu w latach 1278—1283 Jaćwieży przez Krzyżaków skończyły się ostatecznie napady jaćwieskie, ale kontynuowali je dalej Litwini. Część Jaćwingów uszła na Litwę, a trochę nawet na Mazowsze.

Książęta mazowieccy utrzymywali dalej swe panowanie na opustoszałym wschodnim Mazowszu z pomocą tych grodów, których najeźdźcy nie zdobyli i nie zniszczyli i tych, które książęta z dużym nakładem sił i środków ponownie odbudowywali. Do nich w zasadzie cofnęło się i ograniczyło osadnictwo. Grody te więc były główną nicią kontynuującą dawne osadnictwo. W dobrze bronionych grodach bowiem i pod nimi mogły się schronić resztki ludności ze spalonych wsi i innych zniszczonych grodów, przede wszystkim z grodów i wsi wysuniętych ku północy. Utrzymanie choć trochę ludności chłopskiej konieczne było dla produkcji żywności dla drużyny rycerskiej, przebywającej w grodzie, tak odległym wtedy od terenów wolnych od najazdów. Bez badań archeologicznych nie można powiedzieć, które z grodów jeszcze istniały w końcu XIII i w XIV w. i gdzie przetrwało osadnictwo wiejskie. Wiadomo tylko, że stale istniał, mający kluczowe znaczenie dla utrzymania wschodniego Mazowsza, gród Wizna, choć zapewne i on nieraz ulegał zniszczeniu w czasie najazdów w XIII i XIV w. W 1230 r. przeznaczono część danin zbożowych ze wsi mazowieckich na jego konserwację²⁴. Leżąc przy głównym węźle dróg lądowych i wodnych, prowadzących z Mazowsza i Rusi na północ, stanowił obiekt szczególnie ważny, tak dla Mazowsza, jak i jego sąsiadów. Mazowsze niszczone przez najazdy litewskie, starało się zabezpieczyć od nich przez nawiązanie bliższych stosunków z Litwą. W 1279 r., po ślubie ks. Bolesława z córką Trojdena litewskiego, ustały też napady litewskie na Mazowsze (jedynie w 1286 r. na część Mazowsza). Litwini skierowali swe wyprawy wzdłuż pogranicza prusko-mazowieckiego na państwo krzyżackie. Wizna stała się punktem etapowym tych wypraw, dlatego też Krzyżacy napadli w 1294 r. na Wiznę i zniszczyli ją. Następnego roku ks. Bolesław II z pomocą Litwinów odzyskał i odbudował gród, który odziedziczył po zmarłym bracie Konradzie II. Wtedy też w tytułaturze książęcej tego księcia pojawiła się raz w 1295 r. Wizna²⁵. Po roku 1301 popsu-

²⁴ *Codex diplomaticus...*, nr 278, s. 303.

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, wyd. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 41, s. 32. Według A. Kamińskiego (*Wizna...* s. 55) ks. Bolesław II chcąc zaakcentować wobec Litwy swe panowanie w Wiźnie wprowadził nazwę Wizny do swej tytułatury, a według H. Rutkowskiego (*Początki tytułu księcia warszawskiego w XIV w.*, [w:] *Warszawa Średniowieczna*, z. 2, 1975, s. 167—168) tenże książę odziedziczwszy dzielnicę Konrada II wraz z Wizną do swego tytułu dodał jego tytułaturę.

ły się dobre stosunki z Litwinami, którzy wznowili napady na Mazowsze. Szczególnie straszny był w skutkach napad w 1324 r., gdy Litwini zniszczyli na Mazowszu ponad 80 wsi książęcych, 37 biskupich i wiele innych oraz uprowadzili jeńców²⁶. Wtedy też zapewne uległo zniszczeniu ponownie odradzające się osadnictwo nad Narwią.

Gród łomżyński niewątpliwie wcześniej przestał istnieć. Brak bowiem w źródłach z XIII i XIV w. jakichkolwiek wzmianek o nim, gdy Wizna wielokrotnie występuje, a po 1313 r. jest często w tytulaturze książąt mazowieckich. Funkcje grodu łomżyńskiego, ale chyba nie od razu, przejął nowy gród naprzeciw ujścia Pissy do Narwi, nazwany dlatego też Nowym Grodem. Być może najpierw wzniesiono go przy innej przeprawie, koło Szablaku, gdzie jest grodzisko datowane na XIII—XIV w. Powstanie Nowogrodu lub podniesienie jego rangi zapewne należy łączyć, według Henryka Rutkowskiego, z podziałem spadku po Siemowicie II (zm. 18 II 1345 r.), także panu na Wiźnie, i związanym z tym podziałem północno-wschodniego Mazowsza²⁷. Granica między dzielnicami książąt, poprowadzona od Narwi od ujścia do niej Siennicy (w Piątnicy) działem wodnym między dorzeczem Pissy a dorzeczem Biebrzy do źródeł rzeki Wincenty, przecięła jedność ziem nad Narwią. Granica ta przetrwała do rozbiorów Polski jako granica między ziemią łomżyńską i wiską. Tereny północno-wschodnie pozostały przy Wiźnie jako ziemia wiska, związana od 1345 r. prawie stale z dzielnicą płocką, a zachodnie i południowe weszły do dzielnicy czerskiej; później należały do warszawskiej. Właśnie zapewne wtedy, w związku z oddzieleniem ziemi wiskiej i nieistnieniem Łomży, zaszła potrzeba ustanowienia ośrodka dla pozostałej części ziem nad Narwią. Pierwsza wzmianka o Nowogrodzie pochodzi jednak dopiero z 1355 r., gdy król Kazimierz Wielki, nadając ks. Siemowitowi III w lenno dzielnicę warszawską, wymienił wśród jej grodów Nowogród²⁸. Nowogród stał się stolicą wyodrębniającego się terytorium. Z roku 1375 pochodzi pierwsza wzmianka o dystrykcie nowogrodzkim²⁹, a z 1382 r. o kasztelanii nowogrodzkiej³⁰. Dystrykt nowogrodzki³¹, pokrywający się z późniejszą ziemią łomżyńską, był do początku XV w. częścią ziemi warszawskiej. Nie jest pewne czy miał własnego kasztelana (kaszte-

²⁶ *Codex diplomaticus Prussicus*, wyd. J. Voigt, t. 2, 1842, nr 114, s. 153.

²⁷ H. Rutkowski, *Podziały polityczne Mazowsza w pierwszej połowie XIV wieku* (praca referowana w 1982 r.).

²⁸ *Iura Masoviae Terrestria*, wyd. J. Sawicki, t. 1, Warszawa 1972, nr 13 i 14.

²⁹ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 333.

³⁰ *Iura Masoviae...*, t. 1, nr 27.

³¹ Celowo posługuję się terminem dystrykt dla tego okresu, aby nie mylić z późniejszym powiatem, też oddawanym w źródłach w języku łacińskim jako *districtus*.

lania w 1382 r. może być równoznaczna z jakimkolwiek innym określeniem jakiegokolwiek terytorium) bo nigdy taki nie pojawił się w źródłach, np. wśród świadków wymienionych w dokumentach książęcych³², a później na jego teren rozciągały się uprawnienia kasztelana warszawskiego (co najmniej do 1476 r.), a następnie ciechanowskiego³³. Raczej był tu tylko rządca (prokurator) zarządzający grodem i jego okręgiem. Być może pod koniec XIV w. utworzono w Nowogrodzie także sąd, gdyż pierwszy znany sędzia łomżyński w pierwszych latach sprawowania swej funkcji (1403—1405) zwany był także sędzią nowogrodzkim³⁴. W Nowogrodzie książęta mazowieccy wystawili sporo dokumentów w końcu XIV w. i w pierwszej połowie XV w. W tym czasie tylko według Nowogrodu (*prope Nowograd, in districtu nowogrodienisi*) określano w dokumentach położenie nadawanych ziem także na południe od Narwi i daleko od Nowogrodu (np. Bacze, Smlodowo, Tyszki, Śledzie) i na północ od Narwi (np. Poryte, Pęza, Łepki, Dzierzbia).

Dzięki przetrwaniu Wizny i resztek dawnej ludności, zachowało się sporo prastarego nazewnictwa większych rzek i tych rzeczek, przez które przechodziły główne drogi i dlatego ich nazwy nie znikły: Biebrza, Czetna, Dybia, dwie Gręski, Jakać, Jura, Kubra, Łabna, Ława, Łek, Mankan, Narew, Orz, Pęza, Pissa, Rozoga, Ruż, Skroda, Słucz, Szkwa, Wincenta, Wissa. Część z nich jest zapewne pochodzenia prusko-jaćwieskiego. Nazwy innych rzeczek, płynących z dala od dawnych głównych dróg, nie zachowały się i otrzymały później nazwy nowe, należące już do nowszego zasobu polskich nazw³⁵. Nazwy osad poza nazwami niektórych grodów (Wizna, Łomża, Ostrołęka?) znikły. Ale czy wszystkie? Jak dowodzi zachowanie części nazw wsi w kasztelanii święckiej, wymienionych we wspomnianym dokumencie Konrada z ok. 1239 r., trochę nazw wsi mogło przetrwać także koło Wizny, Nowogrodu i Łomży. Ocalały zapewne przynajmniej niektóre nazwy dawnych wsi podgrodowych i nazwy niektórych wsi na południe od Narwi jako nazwy miejsc w puszczy dobrze znane mieszkańcom grodów. Część tych nazw następnie odżyła w nazwach nowych wsi, lub była wspomniana w dokumentach nadawczych jako nazwy topograficzne. Do takich starych nazw po opustoszałych wsiach (mo-

³² W układzie granicznym mazowiecko-krzyżackim z 1343 r., dotyczącym także granicy dystryktu nowogrodzkiego, wśród świadków występuje z tych stron tylko kasztelan wiski (*Preussisches Urkundenbuch*, t. 3, wyd. H. Koepfen, Marburg 1961, nr 616).

³³ A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi, 1370—1526*, Wrocław—Warszawa 1962, s. 97.

³⁴ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 381.

³⁵ Zob. niżej, s. 38—39.

że niektóre z tych wsi jako drobne osady ukryte w puszczy przetrwały), obok nazw wsi wymienionych w dokumencie ks. Konrada z ok. 1239 r.⁸⁶, mogą należeć nazwy osad pod grodami Łomżą i Nowogrodem: Pniewo, Rybno, Siemień, Podgórze, Lasany (później tu Bacze Suche), Giełczyn, Łomżyca, Kupiski, Bożenica, Mątwica, Zycharzewo (później tu Chmielewo, Dzierzgi i Sulimy), Czartoria, Sławiec, Miastkowo, Drogoszewo, Rydzewo, a także nazwy osad nad rzeczką Łomżycą i w jej pobliżu: Konarzyce, Boguszyce, Czaplice, Wybranowo (później tu Żebry), Wierzbowo, Szczepankowo, Tarnowo, Poslino (było koło Żyznowa), Radgoszcz, Smłodowo oraz dalej na południe od Narwi położone: Czatoszewice nad Orzem (później tu Zaręby i Gawki), Witoszewice nad Ruziem (później tu Strzeszewo), Dobrochowice (później tu Łady i Szeligi) itd. Wśród nazw tych przeważają nazwy dzierzawcze (np. Zycharzewo, Giełczyn, Radgoszcz) ale też jest parę nazw patronimicznych (np. Dobrochowice) oraz topograficznych (np. Podgórze) i nazw wziętych od rzeczek (np. Łomżyca, Mątwica). Brak zupełnie nazw służebnych (np. typu Kobylniki, Skotniki, Piekary) i związanych z obroną (np. Osiek, Słup), ale są Zawady nad Sliną. Na ziemiach rozciągających się na północ od Narwi, jako bardziej zniszczonych, mogły utrzymać się tylko nazwy osad położonych bliżej Łomży i Wizny, np. Piątnica, Kalinowo, Rekowo, Boginie, Krzewo, Bronowo, Bożejewo, Niwkowo, Kramkowo, Srebrowo, Świebotczyño (Sieburczyn), Zanklewo.

Nie jest możliwe ustalenie, które z wyżej wymienionych nazw przetrwały jako nazwy bez przerwy istniejących wsi lub raczej ich reliktyw. Chyba takich tu nie było. Krótsze przerwy osadnicze mogły mieć wsie położone blisko grodów i wsie leżące na uboczu od głównych szlaków najazdów, ale na to nie ma żadnych dowodów źródłowych. Niektóre z osad mogły ponownie powstać w latach spokoju 1279—1301, a następnie zaniknąć. Tylko odkrycie tu cmentarzysk datowanych na XIII—XIV w. może potwierdzić istnienie w tym czasie w ziemi łomżyńskiej osadnictwa wiejskiego i to nie tyle konkretnych wsi, ile terenów, gdzie było osadnictwo. Obecnie w tych miejscach znajdujące się duże wsie z dużym zwartym nadziałem gruntów powstały później na miejscu, gdzie wcześniej mogło być luźne, rzadkie i rozproszone osadnictwo. W rozważaniach nad ciągłością osadnictwa lub jego brakiem jedno wydaje się być pewne, że mieszkańcy grodów i podgrodzi, które nie padły ofiarą najazdów, mogli być potomkami starej ludności grodowej i tej, która w nich schroniła się i przetrwała i gdy nastawały lata spokoju rozchodziła się po okolicy i osiedlała się na krócej lub dłużej w pobliżu grodów w niewielkich, raczej jednodworcznych, rozproszonych osadach. Ci miesz-

⁸⁶ Zob. wyżej, s. 25.

kańcy grodów i podgrodzi oraz uciekinierzy, gdy wznowiono zasiedlanie ziem nad Narwią, zapewne też dali, wraz z o wiele liczniejszymi od nich przybyszami, początek miejscowej ludności chłopskiej i częściowo miejskiej.

2. Okres puszczański; wytworzenie się nazewnictwa fizjograficznego

Odnawiające się wojny z Litwą i Krzyżakami długo uniemożliwiały ponowną odbudowę osadnictwa i puszcza objęła szerzej ziemie między Narwią a Bugiem i na północ od Narwi. Te ziemie na północ od Narwi były nazywane w źródłach krzyżackich po prusku Narwomede, tj. Puszcza Narwiańska³⁷. Przemykały przez nią wyprawy krzyżackie i litewskie. Pamiątką po wyprawach księcia litewskiego Kiejstuta (zm. w 1382 r.), zaciętego wroga Krzyżaków, wzdłuż pogranicza mazowiecko-pruskiego jest Kienstutówbród w bagnach górnej Wissy między Balcerem i Rakowem. Akta sporów i układów granicznych Mazowsza z Krzyżakami z lat 1314—1343, wymieniają tylko zniekształcone nazwy rzek i rzeczek: Łek, Biebrza, Kubra, Skroda, Pissa, Łabna, Szkwa, Rozoga, Wincenta, Omulew, Wissa, Turośl, jezioro Rybno i starodawne brody na Szkwie i Rozodzie. Krzyżacy w pertraktacjach granicznych z Mazowszem, powołując się na swe rzekome prawa po podbitych przez nich Galindach, próbowali w pierwszej połowie XIV w. zająć prawie w całości ziemie zanarwiańskie. Przytaczając różne wersje granicy, bliżej lub dalej od Narwi, twierdzili, że tak biegła dawna granica Mazowsza³⁸. Książęta mazowieccy jednak nie ulegli i w traktacie zawartym w Bratjanie 8 XI 1343 r. między Krzyżakami a ks. Siemowitem II ziemie za Narwią pozostały przy Mazowszu i granicę przeprowadzono w głębi puszczy na północ od Narwi. Granica mazowiecko-krzyżacka przecięła rzeki Omulew, Rozogę, Szkwę, Pissę i szła na wschód wzdłuż rzeki Wincenty od jej ujścia do źródeł i dalej do Kamiennego Brodu na rzece Łek (był między Prostkami a Boguszami, tam gdzie stoi słup graniczny z XVI w.). Przetrwała ona bez zmiany jako granica państwowa do 1945 r. Krzyżacy dla jej zabezpieczenia i zamknięcia prastarej drogi prowadzącej Pissą i obok ładem z dorzecza Narwi i Bugu nad Bałtyk, zbudowali w 1345 r. bezpośrednio po napadzie Olgierda i Kiejstuta, zamek Jańsbork (Pisz) nad rzeką Pissą³⁹.

³⁷ *Preussisches Urkundenbuch*, t. III, nr 418.

³⁸ J. Wiśniewski, *Grajewo*, s. 25.

³⁹ *Der Kreis Johannsburg, Ein ostpreussisches Heimatbuch*, hrsg. von E. J. Guttzeit, Würzburg 1964, s. 43, 45.

Po kilkunastu latach ks. Siemowit II zawarł z Kiejstutem układ graniczny w Grodnie 14 VIII 1358 r. Granicę mazowiecko-litewską poprowadzono od wspomnianego Kamiennego Brodu na rzece Łek przez jezioro Rajgrodzkie, następnie rzekami Netą, Biebrzą, Wielką Strugą (Brzozówką), Małą Sokołą (Czarną) do rzeki Supraśli i dalej do rzeczki Niewodnicy. Granica ta biegła więc granicą krzyżacką i późniejszą wschodnią granicą woj. podlaskiego (do rzeki Supraśli). Jako granica mazowiecko-litewska utrzymała się ona tylko do ok. 1401 r. Litwini uznali więc tym układem przynależność części Jaćwieży (między rzekami Łek i Netą) do Mazowsza. Formalnie więc znalazł się w granicach Mazowsza znaczny obszar ziem na północ i na wschód od Wizny i Łomży, nadający się do kolonizacji, podporządkowany wówczas grodom w Wiźnie na wschodzie i Nowogrodowi na zachodzie. Układy te nie stworzyły jeszcze jednak warunków do odbudowy osadnictwa i kolonizacji. Najazdy i działania wojenne nie ustawały przez cały prawie wiek XIV. Ziemia łomżyńska była pokryta puszczą, w którą tylko zapuszczała się ludność grodów nadnarwiańskich, Wizny i Nowogrodu, po miód, воск, ryby, mięso, skóry i siano. Z późniejszych źródeł wiemy, że Mazowszanie z Wizny i Nowogrodu docierali aż w okolice Pisu, jeziora Łek i Rajgrodzkiego⁴⁰. Zapewne z czasem ten i ów bartnik czy rybak postawił w puszczy jakieś tymczasowe pomieszczenie na czas pobytu w niej, ale stałe osadnictwo, nawet dzikie, bez wiedzy księcia i jego urzędników nie mogło się jeszcze rozwijać. Całość ziem nad Narwią i Biebrzą stanowiła własność księcia, a jego urzędnicy i służba pilnie przestrzegali, aby nikt nie naruszył bogactw puszczańskich, więc tym bardziej niemożliwe było stałe osiedlenie się bez ich zezwolenia.

Mieszkańcy Wizny, osad podgrodowych, rataje, myśliwi, bartnicy, rybacy, kosiarze, służebnicy książęcy, penetrując puszcze, polując, zbierając miód, siano, łowiąc ryby, dawali nazwy licznym rzeczkom i wyróżniającym się w puszczy obiektom i miejscom, bōrom, lasom, bagnom (zwanym tu przeważnie bielami), błotom, łęgom, łąkom, brodom, wzgórzom, ostrowom, grądom, starorzeczom Narwi itd. Nim zaczęto zakładać nowe wsie każda najmniejsza nawet rzeczka, zwana często stokiem, już miała swą nazwę. Gdy później osiedlano Ponarwie nie nadawano anonimowych ziem, lecz — jak informują dokumenty nadań — leżały one nad posiadającymi swe nazwy rzeczkami, w nazwanych borach, lasach, czy wzgórzach. Dziś niektóre z tych rzeczek, po melioracjach, już nie istnieją, ale nazwy wielu z nich przetrwały w nazwach wsi (przeważnie jako drugi człon nazwy). Wielkie łąki nad Narwią, zalewane w czasie po-

⁴⁰ *Lites as res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, wyd. II, wyd. I, Zakrzewski, t. 2, Poznań 1892, s. 186, 187, 191.

wodzi, użytkowane później jako wielkie pastwiska, nazwano Polwami (Pulwami). Z czasem i poszczególne łąki nad Narwią też otrzymały osobne nazwy, np. łąki Parski pod Łomżą, Nieszewa koło Pęzy. Liczne starorzecza też miały swoje nazwy jak Bielsko, Ciołkoszewo, Brzeźno, Rybno, Wojniecko itd., a duża poboczna odnoga Narwi między Niewodowem a Piątnicą zwana była Narwicą. Płynęła tu też rzeczka Rybnica od wsi Pniewo.

Dzielący południowe tereny ziemi łomżyńskiej na część zachodnią i wschodnią wybitny podłużny garb wzgórz morenowych zwano Wielkimi lub Długimi Górami⁴¹, ale ostatecznie utrwaliła się dla niego nazwa Czerwony Bór zapisana po raz pierwszy od wschodu nad górną Gacią ok. 1417 r.⁴² Położona u jego stóp od północy wieś otrzymała nazwę Podgórze. Kończąca od południa Czerwony Bór góra zwana była Somową. Teren za Długimi Górami i Podgórzem do rzeki Gać, obejmujący zapewne także łąki nad Gacią, nazwano Sokolą albo Sokołową Łąką. Powstało tu później dziewięć wsi. Między Czerwonym Borem a Sokolą Łąką były lasy zwane Lasany lub Lasań, później powstały tu Bacze Suche. Od Sokolej Łąki w kierunku północno-wschodnim ciągnęły się ogromne bagna (ich wielkość dobrze unaocznia widok z wysoko położonej Wizny) w szerokiej tu pradolinie Narwi, zwane Wielką lub Gółą Bielą (dziś bagno Wizna). Później książęta rozdali je na sianożęcia licznym, nieraz odległym wsiom. Ich jednostajną rozległą płaszczyznę naruszały nieliczne wzniesienia, na zachodzie Grądy (117 m i 116,7 m n.p.m.), a na wschodzie Maleszewo (120 m i 119,9 m n.p.m.), pod którym znajdowało się zanikające dziś bagniste jezioro, zwane też Maleszewo. Część Wielkiej Bieli obok Maleszewa zwano Dziką Bielą, a koło Grabowa Ciemną Łąką.

Puszcza ciągnąca się po wschodniej stronie Czerwonego Boru od rzeki Gać i Wielkiej Bieli aż po Bug, nosiła nazwę Łętowo⁴³. W części północnej odwadniała ją rzeka Gać⁴⁴ z dopływami⁴⁵: Brzeźnica, Pstrąжник

⁴¹ Te i następne nazwy są zebrane z dokumentów nadań lub sprzedaży według ich rejestów w metryce książąt mazowieckich (MK i MM I—II), w *Herbarzu* I. Kapicy Milewskiego lub według pełnych tekstów znajdujących się w *Kapicianach* i w konfirmacjach królewskich w *Metryce Koronnej* oraz z *Notat* K. Tymienieckiego.

⁴² MK 3, k. 119 v.

⁴³ J. Wiśniewski, *Lucice czy Łuticze w „Povesti vremennych let” i próba ich lokalizacji* [w:] *Ars Historica*, Poznań 1976, s. 314—320.

⁴⁴ Jej pierwotna nazwa zapewne była inna. Obecna znana od XV w. pochodzi od gaci (grobli) na drodze z Łomży do Tykocina, a usypanej przez bagnistą dolinę tej rzeczki.

⁴⁵ Nazwy rzek wymieniam w kolejności od źródeł do ujścia.

z Tabędzką, Śledziowa, Jabłoń, Leśnica, Małe Stoki, Sokola?, Kołomyja z Małą Kołomyją. Jabłoń zbierała wody z rzeczek: Trzcianka (koło Jabłonki), Sulkowstok, Bełżącystok, Zambrzyca, Prątnik z Krzywymstokiem, Dąb z Dąbkim, Jałbrzykówstok. Do Wielkiej Bieli uchodziły: dwa Cieplestoki (za nimi później wsie Kossaki i Walochy), Kalinówka, Olszanka z Kurowstokiem (nad nim Rutki), druga Zambrzyca z Rudnymstokiem, Jaworówka. Dopływem Olszanki lub Zambrzycy był Ponikłystok zwany też Ponikłą Wodą. Zapewne do rzeki Sliny płynęła Koprzywnica (nad nią Konopki) i inne Małe Stoki (nad nimi Krzewo). Bród na Slinie koło Zawad nosił nazwę Kamonibród, tj. był brodem wyłożonym kamieniami. Południowa część puszczy Łętowo należała do dorzecza Broku i Małego Broku. Do Małego Broku płynęła Łętownica z Barłożną (nad nią Srebrna), wypływająca z dużego bagna Barłożna, zwanego też Białą Białą, które ciągnęło się od Szumowa po Krajewo-Biała Biel.

Mniejsze bagna również miały swe nazwy, jak wspomniana Biała Biel. Nieduże stosunkowo bagno nad rzeką Zambrzycą (koło Wierzbowa) nazwano Wielką Białą, bagno między późniejszymi wsiami Krzewo i Zalesie-Łabędzkie Łabędzią Białą, a bagno u źródeł drugiej Zambrzycy tylko Białą. W tej części ziemi łomżyńskiej znana jest tylko jedna dawna nazwa wzgórza, znajdującego się między późniejszymi wsiami Konopki-Pokrzywnica i Cibory, — Milejowa Góra (145 m n.p.m). Być może ono było szczególnie wyróżniające się i dlatego jego nazwa znalazła się w źródłach średniowiecznych. Koło późniejszej wsi Szczedruchy-Zalesie był Wysoki Ostrów, a także Gunie założone na Ostrowie. Być może wzgórze koło wsi Czochanie nosiło nazwę Czochanie (161,7 m n.p.m.). W puszczy na północno-wschodnim brzegu Wielkiej Bieli wyróżniano jako osobne lasy o nazwach Grab, Tośz, nad Narwią Niebocząc (dziś tu Strękowo), Toczyłowo, a od południa las Grabowiec (dziś tu wsie Grabowo Stare i Nowe). Koło Kossak nad Ciepłymstokiem był Jemielny Las, a dalej w kierunku południowym Lipno, Łopieniste, Górki, Czarnowo, Leśniewo, Studzianki (zapewne były tu źródła). Na wschodnim pobrzeżu Gaci były: las Lutostań, za nim Zalesie, Lipniki, Zagacie, nad Jabłonią Poryte i Połomia, a koło Modzeli las Orłowiec. Na zachód od Zambrowa była Ciemna Dąbrowa (dziś tu jest wieś Krajewo-Ćwikły) i zapewne Brzozowo oraz Kałęczyn. Na południe od Zambrowa wyróżniano Długi Bór, Pogorzelec, Laskowo, Tajno (koło Wdziękonia). Często dla określenia części puszczy używano też nazwy rzeczek.

W zachodniej części ziemi łomżyńskiej, między Narwią a wałem Czerwonego Boru znamy mniej dawnych nazw. Płynęły tutaj do Narwi rzeczki: Łomżyca, Mątwnica, Długa Noga, Ruż, Susza (wzmiankowana w 1373 r.) i Orz. Do Łomżycy wpadała z prawej strony Gielnica a z lewej Bożenica. Do Ruzia, którego górny bieg zwano też Rużcem, z prawej

strony uchodziły Jastrząbka z Ponikłymstokiem, płynącym przy Jaźwińskim Borze, Jakać, Mankan, Trzcianka, Szczmielnik (zapewne Trzmielnik), Wszerzec i być może Pstrążek lub Bzdziązek, a z lewej Witnica. Do Orza z prawej Milan, Czerwonka (w lesie Mancz), a z lewej Seroczenica. Tereny za Bożenicą zwano Niżnąłaką (są tu dziś wsie Chojny).

Zachodnie podnóże Czerwonego Boru, pocięte dolinami, zagłębieniami zwano Wądołami lub Wądołowem — stąd też Koziki-Wądołowo, Grabowo-Wądołowo. Nad rzeką Trzcianką wyróżniano las Radgoszcz (powstały na jego miejscu cztery wsie). Okolice źródeł i górnego biegu Ruźca nazywano Głęboćcem (po dzisiejszy Kaczynek), a łąki nad nim Białymi Łakami. Za Ruźcem okolicę Pisek zwano z jednej strony Pozimakiem (dwie-cztery wsie), a z drugiej od rzeczki Witnicą (trzy wsie). Za Witnicą aż po Orz był Milan (sześć wsi), a od zachodu las Mancz (osiem wsi), za którym od północnego zachodu był Suchodół (wsie: Rostki i Wądołki) i od północy Wysocarz (trzy wsie). Od zachodu Mancz i Suchodół przechodził w Mierzejewo, w którym założono ok. 20 wsi o wspólnej nazwie Mierzejewo. Podmokłe tereny na zachód od Kleczkowa nosiły nazwę Pyszna Pacha (powstał tu Dzbenin) i Pacha (tu Dąbek). Na zachód od nich był Suchyczar, z którego wypływała rzeka Susza. Ziemie między Suchymczarem, Pyszną Pachą i Pachą zwano Kurpiem. Przy ujściu Omulwi do Narwi na zachodnim brzegu był las Drażewo. Do starych nazw topograficznych zapewne należą: Czarnowiec, Czartoria (miejsce pocięte dolami i wąwozami), Drwęcz, Gozdy, Kaliszki (leżą nad bagnem), Kałęczyno, Laskowiec, Ławy, Łączyn, Niedźwieck, Osetno, Ośnik, Pieleszewnia, Rozwory, Rząśnik, Turobin, Zabiele, Zawady, Żabino. Może wcześniej, przejściowo nazwami obiektów fizjograficznych były nazwy: Chrostowo, Dębowo, Drogoszewo, Kaczyń, Kamionowo, Kleczkowo, Opęchowo, Rydzewo, Rzekuń, Sławiec, Tarnowo, Troszyn, Wierzbowo, Żyznowo, które mogły być także wcześniej nazwami zniszczonych wsi. Zapewne też przez pewien czas nazwami topograficznymi było Grodzisko (nad Orzem) i Księżopole.

Przez północną część ziemi łomżyńskiej do Narwi płynęły rzeki i rzeczki: Siennica (w Piątnicy), Czarnocinstok, Pęza z Kisielnicą, Czetna z Długim- lub Wrzącymstokiem, Pissa, Zbójna, Szkwa, Rozoga lub Rososzna, Omulew z Czarnią i Piasecznicą. Do Pissy wpadały: z prawej strony Turośl, a z lewej Wincenta, Czerwonystok i Skroda. Do Wincenty, stanowiącej na całym biegu granicę mazowiecko-krzyżacką, po stronie mazowieckiej płynęły rzeczki: Bystrystok, Ponikłystok, Opartnowstok, Lachowstok, Glibiańcza i Wykowstok. Do Skrody, której dorzecze stanowiło jądro powiatu koleńskiego, po stronie prawej wpadały: Wiszowatystok, Glibiącystok, Łabna z Gromadzynstokiem, a po lewej: Dobrzyca, Białystok, Dzierzbia ze Złotymstokiem i Mankanem oraz Puzowstok.

Niewiele znamy z ziem zanarwiańskich nazw innych obiektów topograficznych (przy ich wymienianiu w nawiasie podaję nazwy późniejszych wsi). Są one przeważnie pospolite. Pas charakterystycznych pagórków między rzekami Pezą a Jurą zwano po prostu Górkami. Od południa wypływała z nich Kisielnica a od północy Mankan. Po jego wschodniej stronie było miejsce zwane Kobylin, a po zachodniej Wysokie i Wietrzychowo (wieś Kołaki). Na północ był las Tobołka (wieś Zalesie) i bagno Konotopa (wieś Karwowo-Konotopa). Nad Czetną koło Wietrzychowa była Nieciecz — rzeczka lub bagno (może tu Kołaki Strumienie). Przy ujściu Czetnej do Narwi po jej wschodniej stronie była Łosowa Przystań (wieś Włodki). Teren na zachodnim brzegu Czetnej w kierunku Puzowstoku nosił nazwę Chłudnia. Dalej na północnym zachodzie był las Puzowlas, miejsce zwane Studzianka, las Jażwiny (wieś Ruda-Skroda i okoliczne lasy w dolinie Pissy od ujścia Skrody do Narwi), a na północ Żarnowiec (wieś Śmiarowo), Kąty, Chmielewo nad Skrodą, Korzeniste, Poryte. Dawna nazwa znacznej bieli (bagna) nad Skrodą nie jest znana. Poza nią założono wieś Zabiele. Na wschód od niej nad Skrodą były Borki, Krzewo, Zakrzewo, Białunino (wieś Wścieklice) i bród na rzece Skrodzie noszący nazwę Kamionobród (wieś Obidzino-Jaški). Las między Obidzinem i Czernicami nosił nazwę Wielki Ostrów, a koło Obidzina było miejsce zwane Obyrte. Wieś Tyszki-Wądołowo założono w miejscu zwanym Wądołowo. Teren nad Wykowstokiem nosił nazwę Wykowo (powstało tu sześć wsi), w którym wyróżniano jeszcze Brzozowo. Obok było Danowo, a dalej na wschód nad Lachowstokiem Lachowo i Kumelsk, którego nazwa ma pochodzenie pruskie. Bagno u źródeł Skrody zwano po prostu Bagnem. Nieliczną grupę nazw spotykamy jeszcze na wschodzie na granicy z ziemią wiską. U źródeł rzeki Białystok były Bielawy; przepływała ona następnie przez bagno Białabiel. Miejsce zwane Stawiska (dziś tu miasteczko Stawiski) było przy ujściu do Dzierzbi Złotogostoku; w pobliżu jego źródeł był Świdrówostrów (wieś Rostki). Okolice źródeł Dzierzbi nosiły nazwę Dzirzbsko (wieś Niesiołki). Z terenu dzisiejszej Puszczy Kurpiowskiej znamy z tego czasu tylko parę nazw: puszcza Szczkwa, jeziora Rybno Wielkie, Rybno Małe, Krusko (dziś Serafin) i Karaska (obecnie łąki) oraz wyżej wymienione nazwy dużych rzek.

Część tych nazw — nazwy większych rzek — jest prastara, a reszta o wiele młodsza, pochodząca z XIV w., a nawet XV w. Powstawały one wraz z postępującą znajomością wnętrza puszczy, z jej coraz większym wykorzystywaniem, a następnie już w trakcie jej kolonizowania. Nie można dla każdej nazwy z osobna podać czasu jej powstania, ale można bez większej pomyłki przyjąć, że nazwy w południowo-zachodniej części ziemi łomżyńskiej są starsze, a najmłodsze w części północnej (oczywiście poza kilkoma starymi nazwami, jak Pissa, Skroda, Łabna, Czetna,

Pęza itd.). Tu też było najwięcej nazw rzecznych na -stok⁴⁶, bo na 25 nazw mniejszych rzeczek aż 14 było z tą końcówką. Na południe od Narwi nazwy rzeczek na -stok występują prawie wyłącznie tylko na wschód od Czerwonego Boru (co najmniej 11 obiektów). Jediną znaną nazwą po stronie zachodniej jest Ponikłystok u stóp Czerwonego Boru, a więc w okolicy później kolonizowanej. W południowo-zachodniej części zamiast Jastrzębistok, Trzcianystok, Czerwonystok jest Jastrząbka, Trzcianka, Czerwonka itp. Takie rozmieszczenie nazw potwierdza to, że są to nazwy najmłodsze, a człon -stok tu się jeszcze w nazwach utrzymał nie ulegając elipsie. Już w XV w. widoczna jest tendencja do jego eliminowania, np. Wykówstok zmienia się w Wykówkę. Również nazwy wsi mających nazwy od tych rzeczek, przeważnie tracą -stok (Czarnocin, Czerwone, Gromadzyn, Lachowo, Wiszowate, Wykowo).

Część tych nazw pochodzi od imion i przezwisk ludzi, np. Czarnocin-stok. Lachówstok, Puzówstok, Sulkówstok, Jałbrzykówstok, Gromadzyn-stok. Tak więc nazwa rzeczki Czarnocin-stok pochodzi od jakiegoś Czarnoty. Założona nad nią wieś Czarnocin-stok, dziś zwąca się Czarnocin, przechowuje w swej nazwie pamięć o tym Czarnocie, który mógł być np. rybakiem, mieszkającym przy ujściu tej małej strużki do doliny Narwi. Zachowały się również i w innych nazwach rzeczek, a później także wsi, imiona i przezwiska nie znanych nam rybaków, bartników, myśliwych i innych osób, jakiegoś Białuny, Drogosza, Gromadzy, Jałbrzyka (tj. Alberyka), Kleczki, Lacha, Malesza, Mileja, Puzy, Radgosta, Świdra itd. Inne nazwy zawierały w sobie coś co charakteryzowało lub określało obiekt, względnie okolice, np. Bełczącystok, Białystok, Ciepłostoki, Czerwonystok, Małestoki, Krzywystok, Ponikłystok, Rudnystok, Kołomyja, Brzeźnica (płynęła wśród brzoź), Leśnica, Koprzywnica, Zambrzyca (przebywały nad nią zambry tj. żubry), Jaworówka, Siennica, Kalinówka, Olszanka, Trzcianka, Jemielny Las, Brzozowo, Laskowo, Lipno, Łopieniste, Obryte, Poryte, Czartoria, Połomia, Wysokie, Ciemna Dąbrowa, Długi Bór, Głęboć, Kaliszki, Konotopa, Nieciecz, Rybno, Suchodół, Wądołowo, Żarnowiec itd.

3. Pierwociny nowego osadnictwa, początki pierwszych miast — założenie Ostrołęki, Wizny i Nowogrodu

Ci pierwsi, niestali mieszkańcy puszczy na czas pobytu w niej zakładali prowizoryczne pomieszczenia — szałas, budy, przy których może też mieli małe polećka uprawne, jak to później bywało. Niewątpliwie to one

⁴⁶ W. Pałucki, *Nazwy miejscowe typu Białystok, Górnystok, Ponikłystok*, „Onomastica” 1961, R. VII, s. 45—81.

jako stany lub siedliska (po łacinie *area*) pojawiają się w późniejszych aktach nadań. Jako takie siedlisko puszczańskie powstało Porryte i niezidentyfikowane obok Izbne (nazwa zanikła), nadane w 1375 r. Najwięcej takich siedlisk znamy z ziemi wiskiej, np. Jedwabne Siedliska (dziś Jedwabne), Prusinowe Siedlisko (dziś?), Szczepowate Siedlisko (było koło Burzyna), Nieorzyno Siedlisko (koło Wizny), Pruskie Stany (dziś Popowo), Supie Stany (dziś Łosewo koło Grajewa), Kosów Stan (był koło Janczewa). Niektóre z nazw miejsc w puszczy i lasów powstały zapewne jako nazwy siedlisk lub stanów, np. las Lutostań mógł otrzymać nazwę od znajdującego się w nim stanu jakiegoś Lutka. Jakies siedlisko w lesie Milan nadano w 1395 r. (powstały tu później Gumki i Żochy). Poza nim z ziemi łomżyńskiej znane są tylko następujące siedliska: Czatoszewo (wieś Gawki) nad Orzem, Stawiska (wieś Wola Zambrowska) w puszczy Łętowo, Laskowo (wieś Laskowiec Stary) nad Jabłonią, Świrczewo Siedlisko (wieś Krajewo Białe) także nad Jabłonią, Dobrochowice (wsie Łady Polne i Borowe, Szeligi-Leśnica) nad rzeką Leśnicą, Przewilcze Siedlisko nad rzeką Zambrzycą koło Rutek, Niebocząc (wieś Strękowo) nad Narwią⁴⁷. Niewątpliwie było ich więcej. Niektóre z tych siedlisk mogą pochodzić już z czasów początków kolonizacji wschodniego Mazowsza.

Być może już w ciągu XIV w. kolejni książęta mazowieccy podejmowali próby ponownego zasiedlenia wschodnich, rozległych, nie wykorzystanych gospodarczo polaci ich państwa, przede wszystkim ponownego osadzenia okolic grodów. Układy graniczne z 1343 r. z Krzyżakami i z 1358 r. z Litwą też temu na pewno miały służyć przez ustalenie granic przynależności. W pierwszej kolejności zajęto się terenami odległymi od obu uciążliwych sąsiadów, a więc przede wszystkim ziemiami nad Bugiem. Wskazuje na to restytucja nadbużańskiej Zuzeli opactwu Kanińskim Regularnym w Czerwińsku, dokonana przez ks. Trojdena przed 1341 r., a potwierdzona przez jego syna Siemowita III w 1342 r.⁴⁸ Tenże Siemowit III zapoczątkował też zagospodarowywanie ziem nad Narwią, zakładając miasto Ostrołękę w miejscu, gdzie prastara główna droga po przejściu Omulwi i Narwi, przechodząc z brzegu prawego na lewy, wkraczała na wschodnie Mazowsze. Siemowit III w 1373 r. nadał Świętosławowi Romie (Chomie) wójtostwo dziedziczne w Ostrołęce z różnymi dochodami i przywilejami, m. in. z prawem lokowania swej wsi, zbudowania młyna i pobierania dochodów z przewozów. Tuż przed tą datą lub

⁴⁷ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 106, 325: MK 3, k. 32, 65v, 92, 109—109v, MM I, nr 681, 717.

⁴⁸ A. Wolff, *Nieznany dokument Siemowita Trojdenowica dla klasztoru w Czerwińsku*, „Kwartalnik Historyczny” 1928, R. 42, s. 67—69.

nawet dopiero w 1373 r. rozpoczęto zakładanie miasta Ostrołęki, która od razu nie otrzymała pełnych praw miejskich, lecz tylko samego wójta. Nadane wójtowi ostrołękiemu podstawowe zwykle źródła dochodów wójtowskich (ziemia, młyn, kary sądowe, zyski miejskie) były jeszcze przyszłością, dlatego też książę nadał mu również całość dochodów z przewozów na Narwi i Omulwi. Było to rzeczą wyjątkową w uposażeniach wójtowskich, ale miało istotne znaczenie dla wójta ostrołęckiego, nie mającego jeszcze innych dochodów, jako zasadzcy nowego miasta, które przede wszystkim miało obsługiwać ważną drogę. Gdy Świętosław otrzymywał wójtostwo, Ostrołęka nie miała jeszcze wymierzonych włók — wójt miał dopiero otrzymać co dziesiątą włókę z włók wymierzonych i osadzonych. Ten pierwszy wójt ostrołęcki nie doprowadziwszy do pełnej lokacji miasta sprzedał w 1382 r. wójtostwo Tomaszowi z Siedmiwłók. Osadzenie Ostrołęki trwało długo, jeśli dopiero w 1399 r. książę fundował w niej kościół, a nadanie w pełni praw miejskich nastąpiło w 1427 r., a więc w 54 lata od daty nadania wójtostwa⁴⁹.

Także koło 1373 r. tenże ks. Siemowit III dał początek miastu Wiźnie, o czym dowiadujemy się z przywileju nadania 4 VII 1435 r. prawa chełmińskiego Wiźnie⁵⁰. Lokacja Wizny również więc długo trwała. Jeszcze w 1388 r. nie była dużą miejscowością, jeśli Krzyżacy określili ją wtedy tylko jako podgrodzie fortalicji⁵¹. Jej rozwój zapewne zahamowało zastawienie Krzyżakom. Według tradycji w 1390 r. erygowano parafię w Wiźnie⁵². Do tych lat należy też odnieść początek miasta Nowogrodu, którego pierwszy przywilej wójtowski nie jest znany. Choć przywilej erekcyjny parafii nowogrodziej z 1409 r. nazywa jeszcze Nowogród wsią, to trudno przyjąć, by tak ważny w XIV w. gród, ośrodek dystryktu nowogrodzkiego, wymieniany od 1355 r. w aktach podziałów Mazowsza między książętami, nie był brany pod uwagę przez ks. Siemowita III w planach lokacji miast na głównej drodze wschodniego Mazowsza. Nowogród otrzymał również bardzo późno prawo miejskie bo w 1434 r.⁵³ Kościół był wprawdzie fundowany dopiero przez ks. Janusza I między 1374 a 1396 r., a parafia erygowana w 1409 r.⁵⁴, ale już wcześniej przy tak ważnym grodzie mogła stać świątynia. Być może odkryte w la-

⁴⁹ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka, dzieje miasta*, Wrocław—Warszawa 1967, s. 20, 26—27, 257—260.

⁵⁰ *Kapiciana* nr 67.

⁵¹ *Codex diplomaticus prussicus*, t. 4, nr 50.

⁵² ADŁ, Akta parafii Wizna.

⁵³ Oryginał dokumentu z 20 VI 1434 r. w Bibliotece PAN w Krakowie nr 580. Regest [w:] *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, cz. 4, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1915, supl. nr 387 (cyt. MS).

⁵⁴ AD Płock, *Acta Episcopalia* 33, s. 77.

tach 1961—1967 na wzgórzu Siemowita murowane relikty z XIV w. to pozostałości kościoła, który pierwotnie, jak kościoły w Ostrołęce, Wiźnie i Łomży, zapewne stał na skraju wysokiej skarpy nad doliną Narwi.

Tak późne nadanie pełnych praw miejskich tym trzem miastom wynikało z wolnego postępu w rozwoju tych miast i w formowaniu się ich organizmów miejskich, spowodowanego trudnościami w zagospodarowaniu i zasiedlaniu ziem nad Narwią i niepewną dalej sytuacją polityczną. Z tym też łączy się opóźniona fundacja kościołów miejskich i erekcja parafii miejskich. Z tego czasu też nie znane są żadne nazwy wsi i nadania. Po stronie pruskiej również jeszcze nie rozwijało się osadnictwo. Krzyżacy dali jedynie w 1367 r. przywilej rybakom, bartnikom i myśliwym, osiedlającym się pod zamkiem Jańsbork, zbudowanym w 1345 r. Był to załazek miasta Pizsa⁵⁵.

4. Początki nowego osadnictwa nad Narwią i jego rozwój między Narwią i Czerwonym Borem — założenie Łomży

W 1374 r. ks. Siemowit III wydzielił swym synom część Mazowsza⁵⁶. Ks. Janusz I — znakomity gospodarz, godny miana Kazimierza Wielkiego Mazowsza — władca znacznej części Mazowsza do swej śmierci (zm. 8 XII 1429 r.)⁵⁷, objął m. in. ziemię wiską i dystrykt nowogrodzki. Wkrótce po tym, bo w 1375 r. nadał swemu dworzaninowi Paszкови z Radzanowa, późniejszemu chorążemu płockiemu, dwa siedliska w puszczy (*in nemore areas duas*) zwane Poryte i Izbne w dystrykcie nowogrodzkim⁵⁸. Koło tego roku, w każdym razie przed 1381 r., innemu panu ze swego otoczenia, Junoszy z Zaborowa i Głuska, nadał na północnym brzegu doliny Narwi Piątnicę wraz z ziemiami nad Czarnocinstokiem i Peżą⁵⁹. Oba zatem pierwsze znane nadania dotyczą ziem za Narwią i to w wypadku nadania dla Paszka, położonych stosunkowo blisko granicy krzyżackiej, lecz na uboczu od głównej drogi. Osiedlenie tych nadań było jeszcze trudne i chyba do tego nie doszło, bo nawet położone na południe od Narwi nadane w nieznanym czasie Radzanowskim

⁵⁵ *Der Kreis Johannisburg...*, s. 45.

⁵⁶ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895, s. 466.

⁵⁷ MM II, nr 163.

⁵⁸ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 349.

⁵⁹ Informacja prof. A. Wolffa. Obszar nadania wynika z innych dokumentów dotyczących własności Junoszy.

(może też wspomnianemu Paszkowi) Kupiski i Nienaczewo (Jednaczewo), wymienione w 1407 r. w parafii Piątница, jeszcze w 1410 r. były puste⁶⁰ i dopiero w 1418 r. drugi Paweł z Radzanowa (syn Paszka) wystarał się u księcia o 20 lat wolnizny dla kmieci osiedlających się w nowo lokowanej wsi Nienaczewo⁶¹. Te trzy wsie wróciły następnie do książąt, ale Nienaczewo pozostało długo nie osiedlone⁶². Nadanie dla Paszka pochodzi z 1375 r. a ostatni najazd Litwinów skierowany wprawdzie na Małopolskę był jeszcze w 1376 r.

W 1379 r. ks. Janusz I w nowym podziale Mazowsza utrzymał w swym władaniu część ziem nad Narwią z Ostrołęką i Nowogrodem. Wiznę dostał jego brat Siemowit IV. Obaj bracia w układzie zawartym w Płocku 25 II 1379 r. postanowili, że granica między ziemią wiską a dzielnicą ks. Janusza będzie biegła tak jak za ich ojca — Narwią i rzeczką Siennicą⁶³. Akt podziału nie wymienił Łomży, której (tj. nowej Łomży) jeszcze wtedy nie było. W 1381 r. ks. Janusz objął po śmierci swego ojca Siemowita III (zm. 16 VI 1381 r.) w pełni rządu w swej dzielnicy, ale już wcześniej bo 2 II 1381 r. wydał w Wyszogrodzie na prośbę Więclawa, opata benedyktynów płockich, przywilej przenoszący wieś tych mnichów Szczepankowo w dystrykcie nowogrodzkim na prawo niemieckie⁶⁴. Niewątpliwie związane to było z przystąpieniem opata do kolonizacji opustoszałych dóbr Szczepankowo, które — według nie potwierdzonej źródłami tradycji — nadano benedyktynom płockim w 1169 r.⁶⁵ Nazwa jego, jako pochodząca od imienia chrześcijańskiego (Szczepan, tj. Stefan), wskazuje, że powstało ono w czasie kiedy imiona chrześcijańskie już się upowszechniły. Dokument z 1381 r. wymienia tylko samo Szczepankowo. Inne wsie w tych dobrach (Wszerecz, Dębowo, Uśnik, Wólka i młyny) powstały zatem po 1381 r. Przed 1405 r., a zapewne po 1381 r., powstała parafia Szczepankowo, której dokumenty fundacyjny i erekcyjny nie są znane.

⁶⁰ ADE, odpis aktu erekcji par. Łomża.

⁶¹ MM II, nr 527 — tu błędnie odczytano Necraczewo. Do Pawła miała jeszcze należeć Mątwnica (K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J. N. Bobrowicza, t. 6, Lipsk 1841, s. 569), ale wsi tej nie wymieniają dokumenty erekcyjne par. Łomża i Nowogród. Powstała zapewne dużo później (zob. poniższy przypis).

⁶² W 1481 r. Paweł zw. Pądo z Radzanowa oddał księciu mazowieckiemu Kupiski w zamian za 4 włóki w Starej Łomży (MK 6, k. 139—139v). Zamiana ta chyba wtedy nie została zrealizowana jeśli jego brat Andrzej Niszczycki, woj., płocki, odstąpił w 1525 książętom mazowieckim Kupiski, Wolę Kupiską (=Mątwnicę?) i Nienaczewo (*Polski Słownik Biograficzny*, t. 23, 1978, s. 135).

⁶³ *Iura Masoviae...*, t. 1, nr 23 i 24.

⁶⁴ MS, t. 4, supl. nr 302.

⁶⁵ A. Połujański, *Wędrowki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859, s. 97.

Zapewne w tym też czasie ks. Janusz zamierzał przystąpić do kolonizacji pustych ziem w swej dzielnicy, ale postęp realizacji tych planów zatrzymywały nowe komplikacje na tym pograniczu jego państwa. W 1382 r. za zgodą Janusza jego brat Siemowit IV dał w zastaw Krzyżakom za 7 tys. złotych część wschodniego Mazowsza, zamek Wiznę z ziemią wiską. W związku z tym ks. Janusz przyrzekł, że przeprowadzi rozgraniczenie między swą kasztelanią nowogrodzką a ziemią wiską⁶⁶. Krzyżacy obejmując ziemię wiską wbili się klinem między Polskę a Litwę i przecięli jedną z dróg wiodących na Litwę. Drugą stratą Mazowsza było odebranie ok. 1384 r. przez w. ks. litewskiego Witolda ks. Januszowi Drohiczyzna, Mielnika, Bielska i Suraża z ich ziemiami, które Janusz odzyskał dopiero w 1391 r.⁶⁷

Mimo tych strat, bliskości Krzyżaków i walk krzyżacko-litewskich (w 1388 r. Litwini chwilowo wyrzucili Krzyżaków z Wizny)⁶⁸ można już było wkrótce przystąpić do kolonizacji, bo zawarty w 1385 r. w Krewie układ polsko-litewski ostatecznie zakończył niszczące najazdy litewskie. Już w 1386 r. Paszko z Radzanowa, chorąży warszawski, fundował parafię w Porytem. Również wkrótce, bo według tradycji w 1390 r., biskup płocki erygował przy starym kościele⁶⁹ pod grodem Wizna drugą za Narwią parafię. Erygowanie tych parafii położonych za Narwią nie oznacza jednak, że właśnie najpierw nad Narwią rozpoczęto kolonizację. Także z badań nad dziejami osadnictwa ziemi wiskiej wynika, że rządy krzyżackie zatrzymały na dłużej rozpoczęcie kolonizacji ziem za Narwią.

Ks. Janusz I zaczął najpierw osiedlać — rzecz zrozumiała — ziemie najbliższe zachodniego Mazowsza, położone między Narwią i drogą do Ostrołęki a wałem Czerwonego Boru, na wschód od Ostrołęki i na południe od Narwi. W pierwszej kolejności zapewne osiedlał zaplecze grodów nad Narwią, zakładając tu duże, zwarte wsie chłopów książęcych o dużym nadziale gruntów na miejscu pustek i ewentualnych starszych osad jednodworcznych. Wśród osadników w tych wsiach niewątpliwie liczniejsi byli chłopci przybywający z zachodniego Mazowsza niż tubylcy. Ze względu na brak odpowiednich źródeł nie można dokładnie podać kiedy powstały te wsie chłopów książęcych: Stara Łomża, Siemień, Podgórze, Gielczyn, Konarzyce, Łomżyca, Miastkowo, Łątczyno.

⁶⁶ *Iura Masoviae...*, t. 1, nr 26 i 27.

⁶⁷ *Skarbiec dyplomatów*, wyd. I. Daniłowicz, t. 1, Wilno 1860, nr 498 i 558
Iura Masoviae..., t. 1, nr 41.

⁶⁸ *Die Chronik Wigands von Marburg*, [w:] *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. 2, Leipzig 1863, s. 647.

⁶⁹ Stał on na miejscu obecnej kaplicy na cmentarzu grzebalnym. Dzisiejszy gotycki kościół parafialny wznosił w początkach XVI w. z przeciwnej strony miasta w stosunku do dawnego kościoła ks. Jan Wojślawski, proboszcz wiski i łomżyński.

Poza Miastkowem (1409 r.) i Łączynem są one wzmiankowane po raz pierwszy dopiero w 1410 r., choć czas powstania ich należy odnieść do lat osiemdziesiątych-dziewięćdziesiątych XIV w. Tworzyły one zaplecze gospodarcze dla grodów i dla dworów książęcych, też w tym czasie zakładanych pod grodami (Nowogród i chyba nowa Łomża). Zapewne pierwotnie też wsiami chłopów książęcych lub ich nieukończonymi lokacjami były wsie: Pniewo (jest 1411 r.), Rybno, Bogużyce (są 1407 r.), Czaplice, Wybranowo (jest 1403), Smlodowo, Chrostowo (jest 1405), Tarnowo, Zycharzewo, Kupiski, Nienaczewo i być może jeszcze inne. Z różnych przyczyn on i jego następcy rozdali część tych dziedzin książęcych, m. in. w zamian za przejmowane wsie na zachodnim Mazowszu; np. w 1389 r. ks. Janusz dał Mikołajowi, Jakubowi, Maciejowi i Dobiesławowi Kajmom 18 włók w dziedzinie książęcej Czerwino w powiecie wówczas różańskim (później ziemia nurska) nad Orzem, za ich wieś Niestępowo⁷⁰. Od 1389 r. płyną książęce nadania jedno za drugim.

Ks. Janusz dalej czynił nadania na rzecz panów i zamożniejszej szlachty, przyczyniając się tym samym do powstania na wschodnim Mazowszu większych dóbr szlacheckich. Poza wspomnianymi nadaniami na rzecz Paszka z Radzanowa i Junoszy z Zaborowa nadał w 1390 r. Piotrowi Gzie z Żeromina (koło Pułtuska), późniejszemu sędziemu nowogródzko-łomżyńskiemu 50 włók w dziedzinie Smlodowo, położonej w puszczy (*in hereditate Smlodowo in deserto nostro*). W 1415 r. tenże Piotr Giez dokupił jeszcze od księcia 7 włók⁷¹. Na włókach tych powstało Smlodowo (od XIX w. Śniadowo) i zapewne też Ratowo Stare i Ratowo-Piotrowo. Tuż obok na wschód od Smlodowa i Ratowa dostali ziemi Paweł, Jakub i Krystyn (zapewne pochodzący z Chomętowa w ziemi płockiej, bo jedni i drudzy Chomętowscy byli herbu Prus) i założyli wieś Chomętowo. W 1390 r. ks. Janusz I przeniósł ich wieś Chomętowo z prawa polskiego na chełmińskie⁷². Później na ich nadaniu powstały jeszcze inne wsie i osady, jak Chomętowo-Wypychy, Zalesie Stare, Zalesie-Poczynki, Chomętowo-Korczaki, Zalesie-Pieleszewnia, Chomętowo-Wężyki. W 1395 r. ks. Janusz I nadał Rogali z Pilchowa (ziemia wyszogrodzka), swemu podskarbiemu, 60 włók zwanych Siedlisko w Milanie w puszczy⁷³. Synowie Rogali: Jan Rogala i Rogala z Węgrzynowa w 1425 r. sprzedali te włóki Lutkowi z Gumowa, Andrzejowi z Kownat i Janowi z Żochowa (ziemia ciechanowska)⁷⁴, którzy dali tu

⁷⁰ Kapiciana 76.

⁷¹ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 380—381.

⁷² MM 4, k. 94—94v.

⁷³ Tamże, s. 325.

⁷⁴ MM I, nr 23.

początek wsiom: Gumki, Żochy i może Sokołowo. Nie wiadomo kiedy Rzekuń, Ławy, Czarnowiec i Dzbenin dostał Grzymisław ze Strzegocina (k. Nasielska), a Troszyn pan z Szetropia (k. Płocka), których synowie posiadali te dziedziny w początku XV w. Obszerną dziedzinę Susk otrzymał najpierw przybysz z dalekich Kujaw Jan z Zakrzewa, miecznik brzeski, a po nim — przed 1408 r. — jego brat Chebda, przodek Suskich herbu Pomian, którzy na jej terenie założyli wsie Susk Stary, Susk-Junochy, Susk-Nowa Wieś Kujawy, Susk-Laskowiec⁷⁵. Nie wiadomo kiedy w rękach szlacheckich (Załęskich i Małoklęckich) znalazła się dziedzina Sławiec. Spore nadania w różnych miejscach ziemi łomżyńskiej dostał marszałek książęcy Ścibor z Pilichowa i Sączocina (zm. między 1430 a 1432 r.), który tu swoich dóbr jednak nie założył. Nadane ziemie pod Czerwonym Borem, koło Maleszewa i nad Jałbrzykówstokiem zamienił w 1415 r. z Drażewskimi na ich Drażewo⁷⁶. W 1424 r. odsprzedał dziedzinę Leśnicę i następnie zrezygnował z Rogienic (w 1418 r. dostał tu 30 włók, a w 1428 r. także tu 20 włók)⁷⁷. Przedbor Żebro z Żebrów nadane w 1417 r. 30 włók zwane Tarnowo, między Ruziem i rzeczką Wszerzec, sprzedał w 1443 r. księdzu Maciejowi z Różana (zm. 1467 r.), pisarzowi wiskiemu, znanemu tłumaczowi statutow. Po nim Tarnowo posiadał Domarat, przodek Tarnowskich herbu Grzymała⁷⁸. Na włókach tych poza Tarnowem zapewne też powstało Podosie. Inne większe dobra szlacheckie, jakie później były w ziemi łomżyńskiej, powstały przez wykup drobnej szlachty⁷⁹.

Ks. Janusz I najwięcej jednak rozdał ziemi drobnemu rycerstwu mazowieckiemu. Miernicy książęcy wymierzali na włoki w puszczy ziemie nadające się do zasiedlenia, które książę nadawał lub sprzedawał drobnym rycerzom, przenoszącym się z zachodniego Mazowsza. Podstawą służby rycerskiej na Mazowszu było stawianie jednego rycerza z 10 włók, stąd też przeważnie tylko tyle ziemi nadawał, z zaznaczeniem w akcie nadania, że posiadacz tych włók i jego sukcesorzy są zobowiązani stanąć na wojnę w uzbrojeniu i konno. Jeśli na nowe ziemie przenosiło się więcej mężczyzn z rodziny (kilku braci lub ojciec z dorosłymi synami) wówczas książę czasami dawał lub sprzedawał odpowiednio więcej ziemi. Bracia najczęściej od razu dzielili się nadaniem (bywa o tym mowa w dokumencie nadania) i osiedlali się osobno. Stąd też na podstawie jednego przywileju mogły powstać dwie, a nawet więcej wsi. Najstarsze

⁷⁵ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 397; MM I, nr 190.

⁷⁶ Zob. niżej s. 00.

⁷⁷ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 64; MK 3, k. 7v i MM I, nr 753.

⁷⁸ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 487; A. Wolff, MZH, nr 295.

⁷⁹ Zob. dalej s. 95—97, 101.

znane nadania, które dały początek wsiom drobnoszlacheckim, dotyczą grupy wsi Tyszki nad Ruziem. Ks. Janusz I nadał w puszczy w dystrykcie nowogrodzkim nad tą rzeką w 1392 r. rycerzom Borzysławowi i Janowi Tyszkom (z Tyszek w płońskim) 20 włók, rycerzom Stanisławowi i Wojciechowi z Tyszek 20 włók, w 1393 r. rycerzom Przeclawowi i Dobrogostowi Tyszkom także 20 włók. W 1398 r. wystawił przywilej na 20 włók nad Ruziem dla Więclawa i jego syna Jakuba Tyszków. Jeszcze w 1426 r. dodano Andrzejowi Tyszce 4 włoki nad Rużcem i Jastrząbką. Na nadaniach tych powstały wsie Tyszki-Andrzejki (od Andrzeja Tyszki), Tyszki-Cięgaczki, Tyszki-Gostery (od Dobrogosta zwanego zdrobniale Gostera), Tyszki-Nadbory (od Nadbora Tyszki), Tyszki-Piotrowo i Tyszki-Pomian⁸⁰. W pobliżu Ostrołęki, w puszczy nad Omulwią, ks. Janusz nadał w 1393 r. rycerzowi Wojciechowi aż 80 włók (liczba ta wydaje się wątpliwa) w dziedzinie Białobrzeg. Powstały tu dwie wsie Białobrzeg Bliższy i Białobrzeg Dalszy⁸¹.

Powyższe nadania dla Tyszków, odnosząc się do ziem położonych w głębi puszczy, dowodzą, że okolice bliższe Ostrołęki, Nowogrodu i Łomży zostały wcześniej rozdane i powstały już tam załążki większości wsi. Zapewne więc do lat przed 1400 r. sięgają początki wsi Dłużniewo, Jarnuty, Sierzputy, Chojny, Chmielewo, Dzierzgi, Jankowo, Skarbowo, Czartoria, Łuby, Zaruzie, Drogoszewo, Rydzewo, Wierzbowo, Żebry-Wybranowo (w 1403 r. wzmiankowany Tomasz Żebro z Wybranowa), Żyznowo, Kleczkowo, Opęchowo, Mieczki-Pozimak (już w latach 1403—1405 spór między Stanisławem Poniemstem i jego bratankami Mieczkiem i Marcinem o podział dóbr Pozimak)⁸², Piski (w 1403 r. Piotr z Pišek), grupa wsi Mierzejewo itd. Przywilej z 1414 r. dla Michała z Milewa, dotyczący 30 włók nad rzeką Ruż, nazwanych przez niego Milewem⁸³ jest zapewne tylko ponowieniem wcześniejszego nadania. Późniejsze nadania w pobliżu Nowogrodu czy Łomży zapewne już tylko kończą rozdawnictwo reszty włók, np. w 1400 r. ks. Janusz nadał Grzymisławowi i Wierzchosławowi z Zalesia (koło Nasielska) 20 włók zwanych Bożenica i Bszansko (!), położonych za końcem włók Nowogrodu.

⁸⁰ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 434—435; MM I, nr 359; *Kapiciana* nr 61, s. 655—666.

⁸¹ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 8. W tymże 1393 r. rycerze Mirosław, Jan i Paweł mieli dostać od ks. Siemowita 30 włók w puszczy w dziedzinie Dilewicze w dystr. ostrołęckim (*Kodeks dypl. ks. mazow.*, nr 123). Ten niepewny dokument zapewne nie może odnosić się do położonego blisko Białobrzegu Dylewa, gdyż tę wieś założono dopiero w XVII w., może na miejscu niezrealizowanego lub opuszczonego nadania z 1393 r.

⁸² I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 274—275.

⁸³ Tamże, s. 266.

Powstała tu wieś Grzymały-Zalesie, która początkowo zdaje się miała zwać się Januszewo⁸⁴. Zapewne ponowieniem nadania jest przywilej z ok. 1417—1420 r. dla Dobiesława i Stanisława z Gumowa 10 włók nad rzeką Długa Noga, między Sławcem i Zycharzewem⁸⁵, bo Gumowo jest już w 1409 r. Najstarszy wykaz wsi pod Nowogrodem zawiera przywilej erekcyjny parafii nowogrodzkiej z 1409 r., który wymienia: wieś Nowogród, Miastkowo z obu stron rzeki, Zbzdanrek (zapewne Zbzdziążek, a więc chyba Grzymały), Gumowo, Zycharzewo w całości, dwie wsie Czartoria, Janikowo w całości, Skarbowo, siedlisko Sławc i siedlisko Szczaszyny (niezidentyfikowane)⁸⁶.

Osadnictwo na południu od Narwi nad rzeką Jakacią i Trzcianką również było tak znacznie rozwinięte, że można było założyć tu nową parafię dla wsi odległych od kościołów w Łomży i Szczepankowie. Biskup płocki Jakub, odnawiając — na prośbę Piotra właściciela Smłodowa — w 1405 r. erekcję parafii przy kościele NMP, św. Jana Chrzciciela i św. Mikołaja w Smłodowie, fundowanym między 1390 a 1396 r. przez tegoż Piotra Gza, przyłączył do tej parafii okoliczne wsie (*villas*) i siedliska (*areas*) pojedynczych osadników. Ich wykaz w dokumencie erekcyjnym jest zarazem najstarszym spisem wsi i osad jednodworcznych już istniejących na południe od Łomży, między rzeką Ruziem a Czerwonym Borem. Wymienia on kolejno: Smłodowo, Jakać, Sabłowo (dziś Szabły Stare), Koskowo, Chomętowo, Sierzputy Pole, Sierzputowo Wandola, Slassany Bacz (Bacze Suche), Modzelewo, Sokołowa Łąka (Puchały), Przasnik (Pstrągi), Nawierzch Gać, Przybyk Sierzput, Śmierdzigroch od Somowigory, Olszewo, Jemielity⁸⁷. Nie wszystkie powyższe nazwy są jeszcze zidentyfikowane, ale z tego wykazu wynika, że do końca XIV w., najpóźniej do 1405 r., osadnictwo dotarło do źródeł rzeki Ruź i do południowego krańca Czerwonego Boru, przy którym powstała Somowa Góra, tj. Szumowo. Później powstały tu jeszcze dwie wsie Czatoszewice (odsprzedane po 1406 r.; są to Gawki i Zareby), Jastrząbka Stara (przed 1424 r.) i Młoda, Truszki (ok. 1415 r. książę dał Pawłowi z Truszek k. Ciechanowa 20 włók nazwanych Pawłowo w lesie Radgoszcz przy źródle rzeki Trzcianki⁸⁸), Brulino, Głębociec (przed 1417 r. ks. Janusz dał Wincentemu 20 włók puszczy zwane Somowa Góra i Głę-

⁸⁴ W. Szelińska, J. Tomaszewicz, *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*, Kraków 1975, nr 288; I. Kapica Mirowski, *Herbarz*, s. 125—126.

⁸⁵ MK 3, k. 120.

⁸⁶ AD Płock, *Acta Episcopalia* 33, k. 77.

⁸⁷ *Kapiciana* 67.

⁸⁸ MK 3, k. 16v.

bociec⁸⁹; Wincenty dokupił jeszcze 10 włók w Somowej Górze), Koziki-Wądołowo (1415 r.) i Tarnowo (1417 r.).

Dłużej trwało zakończenie zasiedlania ziem między środkowym Orzem i Ruziem, choć początki osadnictwa w tym miejscu sięgają lat dziewięćdziesiątych XIV w., a może i wcześniejszych. Kto wie, czy Piski nie mają coś wspólnego ze zbiegami znad rzeki Pissy, która bywała też zwana Pisek. Kościół w Piskach już istniał w 1403 r.⁹⁰. Brak dokumentu erekcyjnego parafii Piski nie daje możliwości przekrojowego uchwycenia osadnictwa w tym miejscu jeszcze częściowo utrzymującej się puszczy. Z aktu erekcji parafii w Rzekuniu w 1413 r. przy kościele NMP i Nawrócenia św. Pawła, fundowanym przez braci Pawła kanonika płockiego, Wojciecha kanonika warszawskiego i rycerza Jana ze Strzegocina, dowiadujemy się, że leży ona jeszcze w puszczech (*in nemoribus*) i obok wsi obejmuje także jeszcze siedliska (niestety dokument ten nie podaje, które osady są wsiami, a które siedliskami): Rzekunie, Czarnowiec, Kaczyno, Dzbenino, Susko, Troszyno, Laskowiec, Borawe, Niedźwiedzie i Dąbek⁹¹. Ks. Janusz jeszcze przez dalszych 20 lat nadawał włóki w Milanie, nad rzeką Czerwonką, nad rzeką Mancz i nad górnym Orzem, na których powstały dalsze nowe wsie, np. w 1405 r. Rostki-Suchodół (tego roku Gotard z Rostek w ziemi zakroczymskiej dostał 20 włók zwanych Suchodół w puszczy koło Chrostowa⁹²), w 1417—1422 Chmielewo nad Orzem⁹³, w 1420 r. Zaręby-Stryjki⁹⁴. Jeszcze w 1425 r. sprzedano 10 włók w lesie Mancz⁹⁵. W Milanie założono wsie: Filochy, Lenarty, Żochy, Dobki, Dąbek i Gumki; w Manczu: Szkarłupy, Żmijewo, Łady, Załuski, Stylągi, Trojany i Zaorze; w Mierzejewie: Drwęcz, Zamoście, Zapieczne, Janki Stare i Młode, Przeczki, Borowce, Repki, Wojsze, Bryszki, Wielgouchy, Jarnuty, Wionczyki (Jancyki), Tomasze, Nogawki, Bobin, Strusin, Grabowo, Zygmunty, Damięty. Później książęta mazowieccy dodawali po parę włók już istniejącym osadom. Nie wszystkie nadania od razu dały początek nowym wsiom. Część z nich dopiero w wyniku ponownego nadania lub odsprzedaży zapoczątkowała wieś.

Dobrze rozwijające się osadnictwo, a przede wszystkim rosnący ruch na przeprawie głównej drogi przez Narew i dalej na Wiznę w kierunku Grodna i Litwy, ważniejszej i bez porównania ruchliwszej niż

⁸⁹ MM I, nr 718; do daty zob. MK 3, k. 51v.

⁹⁰ Kartoteka prof. A. Wolffa.

⁹¹ ADŁ, Akta par. Rzekuń.

⁹² *Kapiciana* 56.

⁹³ MK 3, k. 64v.

⁹⁴ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 66.

⁹⁵ MM I, nr 185.

droga przez Nowogród do Prus, a także pozostawanie Wizny w zastawie u Krzyżaków (w latach 1382—1401) przyczyniły się do odrodzenia Łomży, do założenia tego miasta położonego dalej od granicy litewskiej niż Wizna. W odległości 4 km na północny zachód od rozwalin starego grodu i kościoła św. Wawrzyńca wymierzono na sporym, płaskim wzniesieniu skarpy, panującym nad doliną Narwi, nowe miasto, obejmujące kwadratowy rynek i 8 wybiegających z niego ulic. Nastąpiło to jeszcze przed końcem XIV w., gdyż ks. Janusz I, nadając 30 VIII 1400 r. Janowi Białkowi, mieszczaninowi warszawskiemu, wójtostwo w Łomży, dał mu je już z 4 włókami⁹⁶. Włoki w Łomży więc już były w 1400 r. wymierzone. W 1410 r. łączny areal wynosił 60 włók. Według aktu erekcji parafii łomżyńskiej kościół w nowym mieście zbudował ks. Janusz I przed objęciem rządów przez biskupa Jakuba, a więc między 1379 a 1396 r., zapewne bliżej tej ostatniej daty. Można więc przyjąć, że ok. roku 1390—1395 rozpoczęto zakładanie Łomży. Jan Białek niewątpliwie był właściwym, bezpośrednim zasadzcą Łomży, w której otrzymał wójtostwo dopiero w 1400 r., gdy widać było, że zakładanie nowego miasta się powiodło i wymierzono włoki. Data nadania wójtostwa jest zarazem pierwszą wzmianką o Łomży, o której źródła sprzed 1400 r. w ogóle nie wspominają. Także źródła krzyżackie zaczynają wymieniać Łomżę dopiero od 1400 r. (w tym roku skarga na starostę łomżyńskiego, że przechowuje szpiegów litewskich, którzy badają drogi prowadzące do Krzyżaków)⁹⁷. Od 1402 r. zaczęto także określać według Łomży (*prope Lomza*) położenie części nadań. Od 1403 r. Łomża występuje jako siedziba sądu (pierwszym sędzią został Piotr Giez ze Smłodowa) i jako miejsce wystawiania dokumentów książęcych⁹⁸. Zapewne więc już wtedy stanął w nowym mieście dwór książęcy, który po rozbudowaniu zwano zamkiem (zob. s. 78). Wkrótce też utworzono parafię przy kościele św. Piotra, Pawła i Andrzeja oraz Wawrzyńca i Katarzyny (później był zwany kościołem Rozesłańców lub Rozesłania Apostołów), wzniesionym nad stromą krawędzią skarpy łomżyńskiej, w miejscu zwanym później Popową Górą (dziś teren klasztoru kapucynów). Biskup Jakub wystawił 3 II 1410 r. dokument erekcyjny parafii, do której przyłączono miasto Łomżę i wsie: Siemień, Podgórze, Giełczyn, Konarzyce, Łomżyca, Stara Łomża i puste siedliska Kupiski i Nienaczewo (Jednaczewo)⁹⁹. Były to wszystko wsie

⁹⁶ Kapiciana 57, nr 94; D. Godlewska, *Dzieje Łomży od czasów najdawniejszych do rozbiorów Rzeczypospolitej (XI w.—1795 r.)*, Warszawa 1962, s. 185.

⁹⁷ *Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae, 1376—1430*, Kraków 1882, s. 89.

⁹⁸ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 274, 285 itd.

⁹⁹ ADE, Akta par. Łomża.

chłopów książęcych (z wyjątkiem Kupisk i Nienaczewa), tworzące od tego czasu prawie niezmienną sieć osadniczą przy Łomży (dopiero w XIX w. doszły: Janowo, Kraska, Zawady i Łochytnowo). Łomża stała się żywym ośrodkiem handlowym o szerokich kontaktach. Już w 1413 r. mieszczanie z Łomży byli na targu w dalekiej Nidzicy koło Działdowa¹⁰⁰. O wiele lepiej rozwijając się od innych miast lokowanych nad Narwią, już po 18 latach otrzymała 15 VI 1418 r. od ks. Janusza I pełne prawo miejskie¹⁰¹.

5. Początki osadnictwa między Czerwonym Borem a wschodnią granicą ziemi łomżyńskiej do 1410 r.

Z aktu erekcji parafii Smlodowo w 1405 r. dowiadujemy się, że osadnictwo wkroczyło także na ziemie położone po wschodniej stronie Czerwonego Boru, gdyż kilka miejscowości tu położonych — przede wszystkim w Sokolej Łące i nad Gacią — przyłączono do parafii smłodowskiej: Slassany Bacz (Bacze Suche), Modzelewo (Modzele), Sokołowa Łąka (Puchały), Przasnik (Pstrągi), Nawierzch Gaci (Śledzie?). Wsie te powstały niewiele lat wcześniej. Impulsem do rozpoczęcia kolonizacji ziem za Czerwonym Borem mogło być odzyskanie w 1391 r. przez ks. Janusza I sąsiednich ziem nad Narwią i Bugiem (drohickiej, suraskiej, bielskiej i mielnickiej)¹⁰², które utrzymał do ok. 1416 r. Wkrótce też zaczął rozdawać ziemie za książęcymi wsiami Podgórzem i Pniewem, bo w 1393 r. nadał Wojślawowi, Jakubowi, Tomaszowi i ich synom Adamowi, Gniewomirowi, Przybkowi, Janowi, Wojmirowi, Dryczoltowi, Stanisławowi, Tessalonowi, Perzowi i Wawrzyńcowi 50 włók w puszczy nad rzeką Śledziową w dystrykcie nowogrodzkim¹⁰³. Na włókach tych powstały Śledzie, a zapewne też Gniewoty (od Gniewomira) i Zagroby-Zakrzewo (byli herbu Zagroba). Stanisław Bacz z Baczów (pow. ciechanowski) i jego bratanek Paweł, na podstawie przywilejów z 1398 r. i 1409 r., nadającym im razem 20 włók zwanych Lasany w puszczy, dali początek wsi Lasany, zwanej później Baczami Suchymi i rodowi Baczewskich herbu Lubicz¹⁰⁴. W 1401 r. 20 włók puszczańskich w Sokolej Łące otrzymali Puchała i Falisław z Czarny¹⁰⁵, którzy założyli wieś Puchały-

¹⁰⁰ *Lites ac res gestae...*, t. 2, s. 158.

¹⁰¹ *Kapiciana* 60, nr 11; D. Godlewska, *Dzieje Łomży...*, s. 39—40.

¹⁰² *Iura Masoviae...*, t. 1, nr 41.

¹⁰³ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 376—377.

¹⁰⁴ *Tamże*, s. 1.

¹⁰⁵ MK 211, k. 329; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 318.

- Sokoła Łąka. W 1402 r. ks. Janusz nadał w puszczy w Sokolej Łące 20 włók Mikołajowi Modzelowi z Modzeli (koło Nasielska) i 10 włók Ściborowi z Modzeli¹⁰⁶. Na włókach tych powstały wsie Modzele Stare, Modzele-Skudosze i Modzele-Wypychy. W latach następnych powstały załążki dalszych wsi. Gdy w 1411 r. Puchała, Błazej, Sasin i Falisław fundowali w Sokolej Łące (tj. w Puchałach) kościół św. Wojciecha, biskup przyłączył do nowo utworzonej parafii następujące wsie, siedliska i miejsca: Sokołowa Łąka (Puchały), siedlisko Ścibora w Sokołowej Łące, Modzele w Sokołowej Łące, dwie osady Lassany (Bacze Suche), Lutostań, Dobrochowice, Pniewo, Brzeźnica, Jamielisy (to Brzeźnica należąca do Jakuba Jemielistego), Kołomyja, Wiśniewo (Wiśniówek-Wiertycze), Ciepłestoki (późniejsze Kossaki)¹⁰⁷. A zatem do 1411 r., a faktycznie jeszcze wcześniej, osadnicy zajęli nie tylko Sokolą (Sokołową) Łąkę, ale już przekroczyli rzekę Gać, poszli w puszcze Łętowo wzdłuż rzeczek Leśnicy (Dobrochowice), Kołomyi (Kołomyja i Wiśniewo) i posunęli się na wschód wzdłuż południowego pobraża Wielkiej Bieli (Lutostań, Ciepłestoki). Do 1411 r. została rozdana prawie całość ziem między Czerwonym Borem a Gacią. Później tu tylko niektórym wsiom dodano ziemi, a na części odsprzedanych gruntów powstały jeszcze 2—3 nowe wsie.

Nad rzeczkami Jabłoń, Prątnik, Zambrzyca i Łętownica jeszcze rozciągały się bory i lasy puszczy Łętowo, brak bowiem wiadomości o nadaniach nad tymi rzeczkami, jak też brak wzmianek o wsiach tu istniejących w tych latach, z wyjątkiem Zambrowa, którego początki należy łączyć ze sprzedażą — za 9 kop gr 22 VII 1403 r. (w Łomży) — przez ks. Janusza I wójtostwa w Zambrowie (ponownie było sprzedane 25 II 1411 r.). Lakoniczność regestów obu dokumentów nie pozwala na dalsze wnioski o sytuacji osadniczej i o stanie samego Zambrowa (czy powstał w 1403 r., czy dopiero po 1411 r.)¹⁰⁸. U genezy Zambrowa mógł być dwór myśliwski, a jego nazwa wskazuje na obecność tu zambrów (tj. żubrów; żubr pożyczka z języka ruskiego). Ze znanych przywilejów nadań i sprzedaży oraz licznych luźnych wzmianek wynika, że okolicę Zambrowa osiedlano dopiero po 1410 r., gdy tereny te stały się miejscem żywej kolonizacji¹⁰⁹.

¹⁰⁶ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 285.

¹⁰⁷ ADE, Akta par. Puchały.

¹⁰⁸ Obie wzmianki w akcie komisarzkim z 22 VII 1536 r. nie podają imion nabywców wójtostwa (AGAD, *Kapiciana* 57, nr 90). Za wskazanie i udostępnienie obu tych wzmianek bardzo dziękuję p. Marii Kałamajskiej-Saeed.

¹⁰⁹ Zob. s. 59—63.

6. Początki osadnictwa w zanarwiańskiej części ziemi łomżyńskiej (do 1410 r.)

Odmierna była sytuacja na ziemiach między Narwią a granicą krzyżacką. Bliskość zagrożenia ze strony Krzyżaków, zdarzające się jeszcze niewielkie — ale wystarczające dla odstraszenia chętnych do osiedlenia się — napady Krzyżaków nie sprzyjały intensywniejszemu i obejmującemu całe terytorium rozwojowi osadnictwa. Pierwsze znane tu nadania sięgają wprawdzie pierwszych lat rządów ks. Janusza I: w 1375 r. nadał siedliska Poryte i Izbne Paszkowi z Radzanowa, a przed 1381 r. Piątnicę z okolicą Junoszy z Zaborowa i Głuska (pow. sochaczewski), ale nie było to jednoznaczne z osiedleniem nadanych wtedy ziem. Także akt fundacji najstarszego za Narwią kościoła w Porytem w 1386 r., nie wymieniając żadnej wsi, był jeszcze programem, ale jego data nieprzypadkowo dobrze korespondowała z datą układu krewskiego z Litwą z 1385 r. Należy sądzić, że Paszek mógł podjąć kolonizację nadanych mu ziem dopiero wtedy, gdy sytuacja pogranicza stała się pewniejsza. Data fundacji kościoła jest zapewne też datą początków osiedlania dóbr Poryte (Radzanowscy w dobrach Poryte założyli najpierw wsie Dzierzbia, Korzeniste — jest 1434 r., Zaborowo i młyny)¹¹⁰. W tym też czasie Junosza z Piątnicy zapewne zaczął osiedlać Piątnicę i ziemie nad Czarnocinstokiem. Przed 1396 r. fundował on kościół w Piątnicy, przy którym biskup Jakub w 1407 r. erygował parafię¹¹¹.

Groźba najazdów litewskich po roku 1385 już znikła ale pozostali jeszcze, stale niebezpieczni, Krzyżacy, którzy przecież weszli na ziemie nad Narwią, gdy w 1382 r. wzięli w zastaw od książąt mazowieckich wielką jeszcze ziemię wiską, sięgającą wówczas aż po rzeki Nettę i Brzozówkę. Po przedłużeniu w 1399 r. zastawu¹¹² Krzyżacy trzymali ją do 1401 r. Nic więc dziwnego, że źródła milczą o zakładaniu w tym czasie nowych wsi na północ od Narwi. Po odebraniu Krzyżakom części zachodniej ziemi wiskiej (część wschodnią — powiat goniądzki — zajęli

¹¹⁰ Do dóbr Poryte należały także duże lasy, na których w XVIII i XIX w. powstało jeszcze 10 wsi. Gałąź Radzanowskich Niszczycy posiadali jeszcze część dóbr Poryte do połowy XVII w. Później należały one kolejno do Szydłowskich, Mocarskich i Kisielnickich, a część wsi stała się odrębnymi majątkościami.

¹¹¹ AD Płock, Akta oficjalatu pułtuskiego 138, k. 416—417. Ks. T. Żebrowski wysuwa słuszne zastrzeżenie, że rok 1407 nie zgadza się z 9 rokiem konsekracji biskupa Jakuba, jaki jest podany w tekście dokumentu, a który pasuje do roku 1404 (list z 21 IX 1978 r.). Rok konsekracji jest chyba mylnie podany (list z 19 X 1978 r.).

¹¹² *Iura Masoviae...*, t. 1, nr 51.

Litwini)¹¹³ można było przystąpić także do kolonizacji ziemi wiskiej i zarnawiańskiej, północnej części ziemi łomżyńskiej.

W pierwszej kolejności zapewne osadzono pas ziem nad Narwią, wysoki brzeg jej pradoliny, wzdłuż drogi do Wizny i drogi od Nowogrodu w kierunku granicy krzyżackiej. Ks. Janusz osiedlił część tych ziem swoimi chłopami, zakładając na nich wsie chłopów książęcych, a część rozdał panom i drobnym rycerzom mazowieckim. Do roku 1407 zaraz za Narwią koło Piątnicy powstały załążki wsi Rakowo (w 1417 r. książę nadał 40 włók zwanych Rekowo nad Narwią Piotrowi z Brzeznicy), Drozdowo (w 1417 r. książę nadał 30 włók zwanych Drozdowo Zmisławowi z Modzeli-Zakliczewa), Pęsko (Pęza, w 1412 r. dostał ją Niegosław; następnie wróciła do księcia, który w 1422 r. ponownie nadał włóki Pęza Mikołajowi Finkowi; później jeszcze parokrotnie Pęza zmieniała właściciela), Drożęcino (w 1411 r. dostali Bartłomiej, Sulisław, Racibor, Daćbog i Mikołaj), a głębiej za nimi Rogienice (przez podział między różne osoby i dalsze sprzedaże powstały trzy wsie: Rogienice Wielkie, Rogienice Piaseczne, Rogienice-Wypychy), Górki (część tej wsi była później osiedlona przez gałęź Wagów, która przyjęła nazwisko Górski) i Dobrzyjałowo (1409 r. dostał Stanisław z Cedzyna). Miejscowości te wymienia dokument erekcyjny parafii Piątница z 1407 r., do której przyłączono także wsie z drugiej strony Narwi: Nienaczewo (Jednaczewo) i Kupiski.

Gdzieś na przełomie XIV i XV w., w każdym razie przed 1405 r., książę założył koło resztek starego grodu nad Czetną wieś Płock, zwaną wówczas Płockiem Borowym lub Puszczańskim (dziś Mały Płock)¹¹⁴. W 1403 r. nadał Cwalinie z Karwowa (koło Płońska) 20 włók w puszczy nad rzeczką Puzowstok¹¹⁵. Cwalina dał tu początek wsi Cwaliny Małe i rodowi Cwalinów herbu Cwalina. W 1407 r. tenże książę nadał Kurzątkom ze wsi Kurzątki koło Płońska 20 włók w puszczy nad rzeczką Skroda. Kurzątkowie otrzymawszy następnie w 1411 r. jeszcze 10 włók, a później dalsze 14 włók i inne nad rzeką Dzierzbą¹¹⁶ dali początek grupie wsi Kurzątki: Byczki (nie istnieją), Michny, Mierki (nie istnieją), Stawiska, Tafiły, a zapewne także Skroda Mała i Kuczyno oraz rodom Kurzątkowskich, Michnowskich, Mierkowskich, Tafiłowskich herbu Awdaniec, a może także Kuczyńskim i jednemu z rodów o nazwisku Skrodzki. W 1408 r. ks. Janusz nadał braciom Mroczesławowi i Mścisławowi z Grochowska (k. Płońska) 20 włók zwanych Borki

¹¹³ J. Wiśniewski, *Grajewo*, s. 28—29.

¹¹⁴ *Lites ac res gestae...*, t. 2, s. 186—187, 191.

¹¹⁵ *Kapiciana* 73, nr 46.

¹¹⁶ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 232; MK 3, k. 76; MK 6, k. 60.

w puszczy, położonych za książęcą wsią Płock¹¹⁷. Powstało na nich albo Borkowo, albo Zaskrodzie. Zapewne przed 1409 r. tenże książę nadał 40 włók zwanych Cedzino (dziś Cydzyn)¹¹⁸.

Większość jednak ziem za Narwią była jeszcze dalej pokryta puszczą. Znane nadania (poza Kurzątkami i Borkami) dotyczą tylko ziem położonych blisko Narwi, a w zeznaniach świadków z 1412 r., mówiących o napadach krzyżackich na ziemi nadnarwiańskie w latach 1397—1407, wśród poszkodowanych są tylko wymienieni bartnicy, rybacy i myśliwi książęcy z Wizny i Nowogrodu oraz chłopci ze wsi Płocko. W 1405 r. Krzyżacy napadli na tę wieś, zabili jej sołtysa, zrabowali i poranili innych ludzi, a wieś spustoszyli¹¹⁹. Nie było więc jeszcze w tych latach wsi między granicą a Małym Płockiem, gdyż wystąpiłyby w aktach procesów z Krzyżakami. Także późniejsze dokumenty nadań określają jeszcze położenie nadanych włók: *in nemore*, *in deserto nostro*, a Mały Płock długo był zwany Puszczańskim (*Ploczk Nemorum*) w XV i w początku XVI w.

Spory z w. ks. Witoldem o zajęty przez niego wschodni skraj Mazowsza nad Biebrzą i Narwią i o ziemi nad Bugiem, pogorszenie się stosunków z Krzyżakami i następnie wybuch wojny z nimi niewątpliwie zahamowały, ale na krótko, akcję osadniczą ks. Janusza I.

7. Rozwój osadnictwa w północnej części ziemi łomżyńskiej (po 1410 r); założenie miasta Kolna

Dopiero rozbitcie Krzyżaków pod Grunwaldem w 1410 r., przynosząc koniec napadom krzyżackim, stworzyło korzystniejsze warunki do skolonizowania pustego dotąd pogranicza. Ks. Janusz I przede wszystkim osadził ziemię wzdłuż drogi do Prus i na zachód od niej częściowo nad doliną Pissy i Skrody wsiami chłopów książęcych: obok wspomnianego Płocka Kąty (są 1424) są Borkowo (jest 1423), Łabna (jest 1423), Kolno (jest 1422), Zabiele (jest 1413), Wykowo (jest 1425), Lachowo (jest 1424), może też Danowo (jest 1425) i Kumelsk (jest 1422). Świeża lokacja wsi Czerwonystok (później Czerwone) w 1415 r.¹²⁰, położonej już blisko gra-

¹¹⁷ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 115; *Notaty* K. Tymieniecki, Łomża 1 k. 403.

¹¹⁸ Stanisław de Coczino, otrzymujący w 1409 r. Dobrzyjałowo, to zapewne Stanisław z Cedzyna (MK 5, k. 57) bo tenże Stanisław, wójt z Łomży cy był właścicielem Cydzyna i Dobrzyjałowa.

¹¹⁹ *Lites ac res gestae...*, t. 2, s. 186—187, 191.

¹²⁰ Archiwum Gł. Akt Dawnych w Warszawie, pergamin nr 765.

nicy, dowodzi, że do tego roku osadnictwo wsi książęcych dotarło do granicy krzyżackiej i przynajmniej część wyżej wymienionych wsi książęcych, położonych przecież dalej od tej granicy i blisko wcześniej istniejącego Małego Płocka, też już była w 1415 r. lub znajdowała się w trakcie osadzania.

Ks. Janusz I i tu — ale z boku głównej drogi — większość ziem nadał lub sprzedał (przeważnie po 10 włók) drobnemu rycerstwu mazowieckiemu. Książęce nadania i sprzedaże dały w latach 1411—1415 początek następującym wsiom (w nawiasie podaję datę nadania lub sprzedaży i osobę lub osoby założycieli wsi) na północ od Narwi: Chłudnie (1413 r., 50 włók w puszczy — Marcin, Mściśław, Mrocześław, Jakusz, Grzymisław, Piotr i Wojciech z Lasocic i Dobrołęki, którzy dzieląc od razu to nadanie dali początek wsiom Chłudnie-Brzeg Czetna, Chłudnie-Kupnina i Chłudnie-Waszki), Popki Białosuknie (są w 1415 r., założyli Białosukniowie z Wrzący, Solca i Rogożewa k. Gostynina). Do tych też lat — najpóźniej (mogą być starsze) — należy odnieść początki wsi bliskich Małego Płocka i Narwi: Rakowo (jest 1416 r.), Kisielnica (jest w 1435 r. — przeszła w ręce Jakuba z Łosiewa, podsędką łomżyńskiego, który dał początek rodowi Kisielnickich herbu Topór, właścicieli Kisielnicy do XX w.), Murawy (są w 1428 r.).

Większość jednak wsi, przeważnie drobnoszlacheckich, powstała za Narwią dopiero w latach 1415—1426, w tym także na ziemiach odkupionych od wcześniej obdarowanych lub przez podział ewentualnie przez sprzedaż części gruntów większej majątności. Junosza z Piątnicy sprzedał ok. 1416 r. 20 włók nad rzeczką Kisielnicą Janowi Łubie z Sulistryjewa, który dał początek wsi Łuby-Kowalewo. Posiadacze Drożęcina sprzedali ok. 1416 r. Komorowskiem z Komorowa część gruntów Drożęcina, na których powstała osobna osada Drożęcín-Komoróy.

W latach 1415—1426 powstały załążki wsi:

nad dolną Czetną: Śmiarowo-Żarnowiec (1421 r., odsprzedaż w 1437 r.), Włodki-Łosowa Przyszań (1422 r. — Włodek z Partniewa w ziemi ciechanowskiej);

nad dolną Skrodą i Puzowstokiem: Cwaliny Duże (1418 r. Racibor i Cwalina z Karwowa), Mściwuje-Puzowstok (przed 1429 r. Mściwój z Karwowa), Łosiewo (przed 1419 r. — Jakub, późniejszy Kisielnicki, w latach następnych kilka razy zmiana właściciela), Janowo (ok. 1416 r., zapewne Jan Szczkwany), młyn na Skrodzie (jest 1429 r. — zapewne późniejsza Ruda-Skroda);

nad Pęzą: inne Rogienice (1418 r., później odsprzedane, dopiero po 1435 r. Gąsiorowscy dali początek wsiom Rogienice Piaseczne i Rogienice-Wypychy i rodowi Rogińskich), Wysokie (przed 1425 r., odsprzedaż w 1425 r. — Modzel, Piotr, Dawid i Święchna z Domiszewa);

nad górną Czetną: Kołaki-Wietrzychowo (ok. 1417 r. — Dobiesław z Kołak);

nad Mankanem: Kobylin (ok. 1420 r., w 1421 r. odsprzedaż — Adam Piróg z Domiszewa, później Kobyliński), Karwowo-Konotopa (przed 1426 r. — Bartłomiej z Karwowa);

nad środkową Skrodą: nie istniejące dziś Lewice (ok. 1416 r. — Maciej Lewi, potem odsprzedawane), Obidzino Wielkie-Jaśki i Obidzino-Adamy (1416 r. — Adam i Marcin z Obidzina k. Ciechanowa, 1425 r. — Stanisław z Obidzina kupił nad Skrodą dziedzinę Kamonobród), Wścieklice-Białunino (1419 r. — Paweł Wścieklica z Załuża k. Ciechanowa), Skroda Wielka (przed 1439 r.);

nad górną Dzierzbą i Złotymstokiem: Rogale Wielkie-Dzierzba (1416 r. — Jan i Maciej z Budkowa k. Płocka), Sokoły-Wielkawieś-Dzierzbia (ok. 1416 r.), Miesiołki-Dzierzbia, przed 1421 r. — Wojciech Łysaświnia z Dobrosielic k. Płocka), Cedry-Złotystok (1424 r. — Cedro z Karwowa), Rostki-Świdrówostrów (1421 r., odsprzedaż w 1425 r. — Tomasz z Rostek);

nad Białymstokiem: Dziegiele-Białystok (ok. 1416 r. — Piotr, Więclaw, Adam i Tomasz z Dziegielewa k. Płocka), Konopki-Białystok (1424 r. — Jan Konopka z Konopek; na włókach dodanych powstały później Konopki-Monety, Konopki-Seroki, Konopki-Wsoły, Konopki-Kałtki), Zabiele-Wierzch Białystok (może ok. 1416);

nad Łabną i Gromadzynstokiem: Gromadzynstok (ok. 1416 r., odsprzedaż w 1428 r. — Mikołaj z Suchcic i Bądkowa k. Ciechanowa, później Gromadzyn Stary i Gromadzyn-Wykno), Czernice-Bogumiłowo (są w 1421 r., odsprzedaż w 1435 r. — Ścibor z Czernic), Pachuczyn-Czernice (przed 1427 r., odsprzedaż w 1427 r. — Paweł zwany Pachuczyn z Czernic), Tyszki-Łabno (1421 r. — Andrzej z Tyszek nad Ruźcem), Danowo (przed 1425 r., odsprzedaż w 1434 r. — Borzym, Gotard, Andrzej, Janusz, Fałęta i Jakusz z Ropeli k. Ciechanowa), Wszebory (1425 r. — Wszebor z Załusek), Tyszki-Wądołowo (1426 r. odsprzedaż w 1436 r. — Wojciech i Przedbor z Tyszek), Żebry (na części Wykowa i Danowa nad Wykowstokiem, w 1426 r. — Mściśław z Żebrow);

wzdłuż granicy nad rzeką Wincentą: Glinki (ok. 1420 r. — Bogusław, Przeclaw, Jasiak, Dobiesław z Glinek), Okurowo-Młodzianowo (ok. 1420 r. następnie sprzedaż), Filipki-Łowczewo Wielkie i Małe (1421 r. — Filip z Budkowa), Kumelsk (przed 1420 r. — Jakub z Modzeli k. Ciechanowa i ze Słasów-Jurzyna), Truszki (przed 1428 r. — Krystyn Truszk, później powstały tu trzy wsie — Truszki-Kusze, Truszki-Patory i Truszki-Zalesie);

Nad Ponikłymstokiem Kowalewo-Ponikłystok (przed 1421 r. — bracia z Drozdowa k. Płońska), a nad Wiszowatymstokiem Wiszowate (przed

1424 r., potem parę razy zmiana właściciela) i Kossaki-Bujnowo (1426 r., odsprzedaż w 1435 r. — Mroczek Kossak z Muraw k. Ciechanowa);

nad górną Skrodą: Sulimy-Lenarty (przed 1449 r.), Grabowo (przed 1429 r.), Guty (przed 1421 r.. Gutowie z Gut k. Różana, później nastąpił podział na trzy wsie Guty Stare, Guty-Poddenki i Guty Podlesne), Ba-gińskie-Wierzch Skroda (1424 r., nowe nadanie 1434 r. — Wojciech Łysaświnia z Dobrosielic k. Płocka).

Osadnictwo polskie zatem dotarło do granicy pruskiej, za którą Krzyżacy dopiero zaczęli przygotowywać i realizować akcję osadniczą. W 1424 r. wysłali komisję do zbadania, gdzie są na ziemiach między Piszem a granicą miejsca nadające się do lokowania wsi, przede wszystkim wyszukiwano dąbrowy, gdyż jak pisali komisarze krzyżaccy, Polacy tylko takich żądali dla osiedlenia się. Pierwsze wsie zaczęli lokować dopiero w 1428 r. (Bełcząca, Biała, Kumelsko, Lisaki, Sokoły, Kowalewo, Pożegi, Orlewo, Szymany itd.), w których osiedlali wyłącznie Polaków (w tym także drobne rycerstwo) z Mazowsza na różnych prawach (na czynszu, na zwykłej służbie i na służbie wojennej). Wszystkie też wsie otrzymały polskie nazwy. W latach następnych, z przerwą w latach 1431—1435 z powodu walk z Polską, powstały dalsze wsie¹²¹. Kolonizacja w państwie krzyżackim stanowiła konkurencję dla osadnictwa na Mazowszu i zabrała też trochę osadników z ziemi łomżyńskiej, którzy porzucając nadania przenosili się do Prus. Są wzmianki o tym w aktach nadań dla ich następców, np. w 1425 r. nadano 2,5 włóki w Długimstoku (stały się one częścią wsi Popki) po ucieczce Mikołaja Piątka do Prus (Metryka Mazowiecka t. I, nr 32). Mazowszanie licznie osiedlając się w Prusach pod panowaniem krzyżackim dali początek Mazurom.

Przenoszenie się Mazowszan do Prus, jak i wojna z Krzyżakami nie wstrzymały postępu zagospodarowywania Zanarwia, rozwoju osadniczego i demograficznego wewnątrz miejscowych wsi, a nowy układ graniczny zawarty w 1437 r. między ks. Władysławem a Krzyżakami dokładniej wytyczył w terenie granicę państwową¹²². Do roku 1426 powstały więc załazki prawie wszystkich wsi w północnej, zanarwiańskiej części ziemi łomżyńskiej (pomijając Zagajnicę — Puszcę Kurpiowską). W tych też latach założono również większość wsi w sąsiedniej ziemi wiskiej, ale tu kolonizacja trwała jeszcze parę lat dłużej i była kilkakrotnie wznawiana (w latach 1471—1474, 1490—1494 i 1524—1525)¹²³.

¹²¹ *Der Kreis Johannisburg...*, s. 43—50; W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 420.

¹²² Odpis aktu rozgraniczenia w *Kapicianach* 64.

¹²³ J. Wiśniewski, *Grajewo*, s. 48—203.

Dobry postęp zasiedlania zanarwiańskiej części ziemi łomżyńskiej poświadcza też lokacja jedynego tu miasta. Wybór padł na miejsce u przeprawy drogi z Łomży do Pisz przez bagnistą dolinę rzeczki Łabny. Założono tu miasto Kolno. Najpierw powołano wójta (wójtostwo już jest w 1422 r.)¹²⁴, a następnie ks. Janusz I, bawiąc w Łomży, 30 VI 1425 r. nadał Kolnu prawo miejskie z takimi samymi wolnościami, jakie mają inne miasta mazowieckie¹²⁵. W nieznanym czasie Kolno uposażono w wieś Łabno, która stała się jego przedmieściem. W Kolnie bywali nieraz książęta mazowieccy w czasie objazdów Mazowsza i w drodze na polowania do puszczy Zagajnicy. Następnie w Kolnie zaczęły odbywać się roki sądu ziemskiego (księgi sądowe koleńskie znane były od 1443 r.), Kolno stało się ośrodkiem powiatu koleńskiego w ziemi łomżyńskiej. Z początkami Kolna wiąże się niejasna sprawa Starego Kolna. Najstarsza wzmianka o Starym Kolnie pochodzi dopiero z 1444 r.: *circu ripam apud molendinum circa Colno antiquum*¹²⁶. Według późno zapisanej tradycji, mającej poparcie w terenie, Stare Kolno znajdowało się nad Pissą między Górszczyzną a Waškami¹²⁷. Nie wiadomo czy wcześniej była wieś Kolno czy najpierw tu lokowano miasto. Położenie Starego Kolna na uboczu od głównej drogi raczej przemawia przeciwko tej drugiej wersji. Być może właśnie lokacja miasta spowodowała przeniesienie nazwy Kolno na nowy obiekt osadniczy — na miasto.

Po roku 1426 w północnej części ziemi łomżyńskiej (pomijając Zagajnicę, którą kolonizowano dopiero w drugiej połowie XVII w. i w XVIII w.) założono już niewiele wsi, głównie w wyniku działów rodzinnych¹²⁸.

8. Rozwój osadnictwa między Czerwonym Borem a wschodnią granicą Mazowsza w latach 1411—1424

Po zwycięstwie grunwaldzkim rozwinęła się również na wielką skalę kolonizacja ziem między Czerwonym Borem a wschodnią, dopiero utrwalającą się, granicą władania książąt mazowieckich. Zabiegi ich o odzyskanie utraconych wschodnich ziem mazowieckich w obliczu jeszcze istniejącego niebezpieczeństwa krzyżackiego mimo Grunwaldu i ze

¹²⁴ MK 3, k. 91.

¹²⁵ MM I, nr 114.

¹²⁶ *Notaty K. Tymienieckiego, Kolno I k.*, 12v. Inna wzmianka o Starym Kolnie pochodzi z 1483 r. (MK 6, k. 168v).

¹²⁷ A. Połujański, *Wędrówki...*, s. 87.

¹²⁸ Zob. s. 66, 71—72, 97—98.

względu na delikatną sprawę stosunków polsko-litewskich nie powiodły się. Ks. Janusz poza tym utracił ponownie na rzecz Litwy sąsiednie ziemie (drohicką, bielską, suraską i mielnicką). Sztuczną granicą polityczną między panowaniem mazowieckim a litewskim przecięto puszcza Łętowo, jednolity obszar ziem od ujścia Sliny (do Narwi) po ujście Nurca do Bugu, co w konsekwencji miało w przyszłości zbliżyć do Mazowsza osadnictwo ruskie z domieszką litewskiego.

Ks. Janusz I, rozdając lub sprzedając po 10 i więcej włók, głównie w latach 1411—1424, dał początek prawie wszystkim znajdującym się tu wsiom. Osadnictwo wkroczyło w głąb puszczy Łętowo, posu-
nęło się wzdłuż wschodniego brzegu Wielkiej Bieli aż do rzeki Sliny i granicy z W. Ks. Litewskim. Można nawet z dat nadań wnioskować, że w pierwszej kolejności ks. Janusz chciał osadzić ziemie nad granicą, aby mocniej utrwalić swe władanie w pogranicznej puszczy. Jeszcze w XVI w., w czasie sporów granicznych z Litwą, przedkładano przywileje ks. Janusza I i Bolesława IV jako dowód, że wsie pograniczne założyli książęta mazowieccy więc leżą one na Mazowszu¹²⁹. Już w 1413 r. ks. Janusz nadał Jakuszowi, Andrzejowi i Marcinowi za ich wieś Targonie w pow. ciechanowskim 40 włók na samym skraju ziemi łomżyńskiej, tuż przy granicy z W. Ks. Litewskim nad rzeką Sliną w pobliżu jej ujścia do Narwi¹³⁰. Powstała tu najpierw jedna osada o nazwie Slina, a później przez działy rodzinne i odsprzedaż części gruntów kilka wsi o wspólnej nazwie Targonie. Koło tego roku tenże książę nadał Giedejtowi, Marcinowi i Michałowi z Kobylina k. Ciechanowa, Prusom z pochodzenia, w sąsiedztwie 60 włók nad rzeką Sliną¹³¹. W 1439 r. dodano im 10 włók¹³². Dali oni początek dużej wsi Zawady i fundowali ci Giedejtowie Zawadzcy kościół w Zawadach (jest w 1448 r.)¹³³. W 1420 r. ks. Janusz wystawił przywilej Janowi i Maciejowi z Łasi k. Różana, też Prusom z pochodzenia, na 30 włók zwanych Toczyłowo nad Narwią¹³⁴. Powstała tu wieś Łaś-Toczyłowo. Te spore nadania miały umożliwić powstanie dużych ludnych wsi, zabezpieczających panowanie mazowieckie nad Sliną i na ważnych drogach z Wizny i Łomży do Tykocina i na ziemie nad środkową i górną Narwią. Obie drogi właśnie tu się schodziły. Wiązało się to też z dążnością Janusza I do

¹²⁹ M. Dogiel, *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatu Lithuaniae*, Wilno 1758, s. 33—60.

¹³⁰ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 414—415.

¹³¹ MK 3, k. 100. W 1422 r. potwierdzenie nadania (MK 6, k. 38v).

¹³² MK 6, k. 38v i MK 3, k. 228.

¹³³ AD Płock, *Acta Episcopalia* 1 s. 99.

¹³⁴ MK 3, k. 98.

odzyskania utraconego powiatu goniądzkiego i Tykocina, który Janusz I nawet chwilowo ok. 1424 r. odzyskał¹³⁵, lecz wkrótce w 1427 r. utracił.

Inne nadania, wymierzane dalej od granicy lub drogi do Tykocina, były już przeważnie 10-włókowe. W północno-wschodnim kącie między Wielką Bielą, Narwią i przy granicy W. Ks. Litewskiego powstały z a-
lążki wsi: Chlewiotki-Wądołowo (dziś Chlebotki Stare i Nowe; 1415 r. — Chlewiotka z innymi z Drażewa k. Ciechanowa), Niebocząc (przed 1416 r.; później Strękowo-Góra od jednego z kolejnych właścicieli — do 1441 r. — Jana Strąka z Brulina), Ślasy-Łopieniste (ok. 1417 r. — Szczepan ze Ślasów k. Ciechanowa), Rutki nad źródłem Kurowstoku (1418 r. — Świętosław i Bronisz z Rutek k. Ciechanowa), Walo-
chy-Cieplestoki zapewne z Kalinówką (przed 1417 r.; odsprzedaż w 1421 r.), Krawce-Malestoki nad Łabędią Bielą (1420 r., później Krzewo Stare i Krzewo-Plebanki), Zambrzyca (ok. 1420 r. — Maciej i Wiel-
sław z Kołaków dostali 60 włók, na których następnie powstało 6 wsi Zambrzyca), Cibory (przed 1421 r. — Cibor z Kołak, później grupa wsi Cibory), Jawory (1421 r. — Tomasz Jawor), Ożary-Zambrzyca i Ożarki-
-Olszanka (1421 r. — Ożar z Czernic k. Ciechanowa), Konopki-Koprzyw-
nica (1421 r. — Sądek z Konopek), Konopki-Klimki (1422 r. — Klemens z Konopek), Dębniaki (przed 1422 r.), Wieluny nad Rudnymstokiem u źró-
deł Olszanki (1423 r., później Duchny-Wieluny), Czochanie-Góra i Czo-
chanie-Świętki (przed 1423 r. — Wיעław i Świętosław), Maleszewo (przed 1423 r., odsprzedaż w 1424 r., później dwie wsie Maleszewo-Łynki i Maleszewo-Perkusy). Istniejące przed 1410 r. Cieplestoki po przejściu w ręce Kossaków z czasem zmieniły nazwę na Kossaki (później grupa wsi Kossaki).

Nad Kołomyją i Kołomyjką były starsze wsie Wiśniewo (Wiśniówek-
-Wiertycze-Kołomyja) i Kołomyja, którą (50 włók) książę nadał w 1414 r. Piotrowi, Mikołajowi i Michałowi z Sobieszczek k. Zakroczymia za So-
bieszczki¹³⁶. Na tych włókach osiadły osobne wsie Kołomyja Wielka i Kołomyja Stara (Kołomyjka). W 1418 r. Stanisław i Andrzej z Sobie-
szczków, otrzymawszy 20 włók zwanych Czarnowo, dali początek wsi Uńdy-Czarnowo¹³⁷. Ponadto nad Kołomyją i w jej okolicy powstały: Ślasy-Lipno w lesie Lipno (ok. 1417—1420 r. Gotard ze Ślasów k. Ciecha-
nowa), Gronostaje-Puszcza (1422 r. — Damian i Mroczek Gronostaj z Pątków), Pruszkowski-Zalesie (1422 r. — Maciej i Andrzej z Pruszków-Jabło-

¹³⁵ Ks. Janusz I lokuje też miasto Tykocin — w 1424 r. ustanawia w nim wój-
tostwo, które daje Mazowszaninowi Piotrowi z Gumowa (MK 3, k. 38); w 1425 r.
nada je prawo miejskie (MM I, nr 111).

¹³⁶ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 60.

¹³⁷ Tamże, s. 60.

ni), Mieczki-Małystok (1423 r. — Niemierza i Grzymek z Puchał dostają 10 włók *in Małestoki* — MM I, nr 43), Kossaki Borowe na części Czarnowa w Moczydle i Lipnikach (1424 r. — Włodek, Michał, Tomasz i Wiśław z Czarnot-Kossaków koło Ciechanowa), Cholewy-Kołomyja na części Wiśniówka (1428 r. — Kołomyjscy herbu Cholewa, ale osiadł tu tylko jeden z nich, Stanisław Cholewa).

Teren Dobrochowic podzielony został na kilka części. Około 1414—1420 r. ks. Janusz nadał 20 włók w Dobrochowicach Michałowi z Krajewa, a inne części nabyli w 1428 r. Piotr i Szczepan z Bieńków herbu Łada (dali tu początek wsiom Łady Polne i Borowe) i Przybysław z Rostków herbu Szeliga (dał tu początek wsi Szeligi-Dobrochy-Leśnica). Obok nad Leśnicą i w jej pobliżu powstały załążki wsi: Pęsy-Lipno w lesie Lipniki (ok. 1417 — Stanisław, Mikołaj i Piotr z Pęsów k. Raciąża), Krusze-Łubnice i Łubnice-Krusze (1426 r. — Andrzej z Kruszewia z synami), Leśnica (ok. 1417 r., później odsprzedaże; Zanie-Leśnica od Jana Zani, który je wziął w końcu XV w. od Czacha Kołaka w zamian za włoki nad Dębem, tj. za późniejsze Czosaki)¹³⁸, grupa wsi Gosie (od Gotarda z Milewa: 1411 r.? — Gosie-Leśnica, 1426 r. — Gosie-Małystok-Otole, 1436 r. — Gosie-Sokolałąka). Nad rzeczką Jałbrzykówstok osiedli w 1415 r. na 20 włokach Michał, Wojciech, Gosław i inni z Drażewa w pow. ciechanowskim¹³⁹. Powstały tu wsie Koziki-Jałbrzykówstok i na części ich założone przez Konopków Konopki-Jałbrzykówstok.

Nad rzeczkami Dąb i Dąbek powstały: Cieciorki-Dąb (ok. 1415 r. — Wit z Cieciorok k. Płońska, późniejszy wójt zambrowski), Gardlino-Dąb (ok. 1415 r.), Wiśniewo-Dąb (przed 1417 r.), Kołaki Stare Kościelne, Kołaki-Czachy i Kołaki-Gunie-Ostrów (ok. 1416 r. — Wojciech z Kołaków-Jaćwiężyna, tj. z Kołak Starych k. Przasnysza), Ćwikły-Dąb (ok. 1417—1422 r.), Łętowo--Dąb (1422 r. — Marcin z Gumowa), Głodowo-Dąb (1422 r., odsprzedaż w 1424 r.), Sanie-Dąb (przed 1421 r. — Marcin Kołak ojciec Sambora Kołaka i Tomasza), Czarnowo-Dąb (1429 r. — Stanisław i Andrzej z Czarnowa), Rzębiki (przed 1432 r. — Jan Rzębiejka).

Nad rzeczką Jabłonią i jej dopływami Brzeźnicą, Zambrzycą, Prątnikiem, Sulkowstokiem, Belczącymstokiem powstały: Poryte-Jabłoń (przed 1417 r. — Piotr Modzel), Pruski-Jabłoń (przed 1419 r.), Krajewice-Płoskie (przed 1416 r. — założone przez Płoskich z Płoskiego k. Ciechanowa, później grupa wsi Krajewo), Zakrzewo (przed 1422 r.), księżęca wieś

¹³⁸ Kartoteka prof. A. Wolffa: *Putusk*, Testamenty 1, k. 172.

¹³⁹ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 143. A. Jałbrzykowski, *Rodzina Jałbrzykowskich herbu Grabie*, [w:] *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, t. 6, Buenos Aires—Paryż 1974, s. 165—170.

Zambrowo (jest 1403 r.), Rykacze-Sulkówstok (przed 1422 r.), Długobórz (przed 1422 r., następnie odsprzedaże), Laskowo-Jabłoń (1422 r. — Świętosław z Sierzpuć, później Laskowiec Stary i Nowy), Sędziwuje-Prątnik (ok. 1422 r. — Sędziwój z Nasierowa k. Ciechanowa), Stawiska (ok. 1423 r., później książęca wieś Wola Zambrowska), Braciszewo-Mały Brok (przed 1424 r., później Brajczewo), Faszki (przed 1425 r.), Wdziękoń-Jabłoń (przed 1428 r.), Świrczewo Siedlisko (1428 r., przez odsprzedaż w 1439 r. Maciejowi z Krajewa nowa nazwa — Krajewo Białe-Jabłoń), Faszczewo-Jabłoń (przed 1434 r.), Rębiszewo nad Zambrzycą (przed 1424 r. — Jan i Mikołaj z Rębiszewa, później dwie wsie Rębiszewo-Zegadły i Rębiszewo-Studzianki).

Nie zachował się przywilej fundacyjny i erekcyjny rozległej parafii Zambrów (jest w 1445 r.). Wykaz wsi w akcie erekcyjnym byłby bardzo ważnym źródłem dla badań nad tą częścią ziemi łomżyńskiej.

9. Ostatnie większe nadania, dalszy wewnętrzny rozwój osadnictwa i jego przemiany; założenie miasta Zambrowa

Po śmierci ks. Janusza I (zm. 8 XII 1429 r.) jego następcą został wnuk Bolesław IV (1429—1454), który w pierwszych latach swego panowania, jako niepełnoletni, nie kontynuował działalności swego wielkiego dziada. Dopiero po podjęciu samodzielnych rządów wznowił akcję kolonizacyjną, ale w bez porównania mniejszym zakresie, większość bowiem ziem przeznaczonych pod osadnictwo była już rozdana. Znaczną część jego przywilejów stanowią potwierdzenia sprzedaży nadań lub są potwierdzeniem wcześniejszych nadań.

Ks. Bolesław IV przede wszystkim rozdał ostatnie większe resztki ziem nadających się do zasiedlenia na granicy dóbr biskupów płockich i ziemi nurskiej nad rzeką Łętownicą. Dał je przeważnie potomkom pierwszych osadników w pobliżu osiadłym. Powstały tu wtedy załężki wsi: Zagroby-Łętownica (1435 r. — Sławek i Świętosław ze Śledziów herbu Zagroba), Bełczącystok (1436 r., później przez odsprzedaż Grzymały-Bełczącystok), Sasiny-Łętownica (1437 r. — Sasin z Baczów herbu Lubicz), Wądołki Wierzch Prątnika (1437 r. — później trzy wsie Wądołki).

Rozdał też ostatnie ziemie w kącie między granicą podlaską a rzekami Dębem i Jabłonką, na których powstały wsie: Zalesie (1432 r., po

odsprzedażach — nowa nazwa Szczodruchy-Zalesie od Szczodrucha — może z Zakrzewa), Czosaki-Dąb (1432 r., po odsprzedażach nowa nazwa powstała w końcu XV w. od Czacha Kołaka), Rcieszewo (później Wróble-Jarciszewo od Stanisława Wróbla żyjącego ok. 1476 r.).

Porozdawał też resztki (między już istniejącymi wsiami), które albo nie były jeszcze nadane albo wróciły do księcia. W 1435 r. dał 15 włók lasu Łętowo Bartłomiejowi z Kruszewia. Na włókach tych po odsprzedaży w 1462 r. powstało Leśniewo, późniejsze Podłatki-Leśniewo (Duże i Małe) tak nazwane od Andrzeja z Kołak zwanego Podładkiem. Dokument z 1436 r. dla Piotra Puchały i jego syna Mieczka z Puchał dotyczący wsi Mieczki-Małystok być może był tylko odnowieniem nadania z 1423 r. Zapewne też tylko odnowieniem nadania był przywilej z 1437 r. dla wsi Mężenin. W 1435 r. tenże książę nadał koło Wielkiej Bieli (bagna Wizna) Adamowi z Morzyc 10 włók lasu Grabowiec (powstały tu wsie Grabowo Stare i Nowe), a w 1439 r. obok 10 włók nad rzeką Jaworówką Sądкови i Klemensowi z Konopek (powstały tu Konopki Leśne-Jaworówka). Ponadto ks. Bolesław IV poddawał niektórym wsiom jeszcze po kilka, a nawet 10 włók, np. wsiom Krajewo, Laskowo, Rykacze, Łętowo-Dąb, Wdziękoń. Na niektórych dodanych gruntach z czasem powstały odrośle starszych wsi.

Kształtujący się po wschodniej stronie Czerwonego Boru odrębny region osadniczy, odległy od istniejących miast, wymagał własnego bliskiego ośrodka handlu i produkcji rzemieślniczej. Stała się nim książęca wieś *Zambrowo* położona na zachodnim skraju tego regionu, ale na drodze z Łomży do Nuru. Była to wówczas jedyna miejscowość, jaka tu pozostała w rękach książęcych. Kiedy Zambrów stał się miastem nie można dokładnie ustalić. Wbrew twierdzeniu S. Pazyry¹⁴⁰ Zambrów w 1430 r. był jeszcze wsią, a wzmiankowane w tym roku wójtostwo było jeszcze wiejskim¹⁴¹. Wystawianie nielicznych dokumentów przez księcia w Zambrowie od 1437 r.¹⁴² też nie dowodzi, że od tego roku Zambrów już był miastem. Książęta wystawiali dokumenty także w swych dworach wiejskich, a taki mógł być w Zambrowie. Dla rosnącej liczby szlachty potrzebne było także bliskie forum sądowe, które umieszczono w Zambrowie i utworzono powiat zambrowski. Najstarsza znana, a dziś nie istniejąca, księga ziemska zambrowska rozpoczynała się rokiem 1445; może właśnie koło tego roku Zambrów stał się miastem. W 1479 r. ks. Janusz II nadał mu dwa jarmarki, a w 1523 r. Stanisław

¹⁴⁰ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 118.

¹⁴¹ Brykczy sprzedaje Witowi z Cieciorok wójtostwo *in Szambrowo hereditate* (MM II, nr 207).

¹⁴² I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 472.

i Janusz III jeszcze trzy¹⁴³. W 1538 r. Zambrów otrzymał od króla Zygmunta Starego odnowienie zniszczonego w czasie wojny pruskiej przywileju nadania prawa chełmińskiego¹⁴⁴.

Po rozdaniu większości ziem księżęta mazowieccy mogli już tylko nadawać, sprzedawać lub zamieniać drobne resztki nierozdanych ziem i wsie książęce, ale nie było to korzystne dla ich skarbu i tylko nadzwyczajne okoliczności mogły skłonić księcia do rezygnacji z własnej wsi. Bywało nawet odwrotnie, że książę z różnych powodów odbierał część nadań. Rządzący sąsiednią ziemią wiską ks. Władysław I (1435—1455) odebrał sporo wsi, chcąc z nich stworzyć nowe kompleksy dóbr książęcych¹⁴⁵, m.in. w 1435 r. wyrokiem sądu najwyższych urzędników odebrano Junoszy Piątnicę¹⁴⁶. Do księcia też wróciły Stawiska (Wola Zambrowska). W 1437 r. ks. Bolesław IV dał 40 włók gruntów Lachowa Kielczowi z Kołaków-Jaźwiężyna k. Przasnysza za jego wieś Męczki, którą wcielił do miasta Janowa¹⁴⁷. Powstały tu Kielcze Stare i Kielcze-Kopki. Samą wieś Lachowo nadał w 1441 r. Janowi z Rzycki Rzyckiemu, późniejszemu staroście i pisarzowi łomżyńskiemu¹⁴⁸, przodkowi Lachowskich. W 1457 r. księżęta Konrad, Kazimierz, Bolesław i Janusz nadali Stanisławowi, synowi zmarłego Sobiesąda z Kleczkowa, 10 włók między Żyznowem i Szablami, które miały otrzymać nazwę Stanisławowice. Powstała na nich wieś Z a w a d y¹⁴⁹.

Nowe możliwości dla Mazowsza ponownie się otwarły, gdy ks. Bolesław IV objął w 1440 r. ziemie drohicką, suraską, bielską i mielnicką. Poczynił też w nich krótkotrwałe nadania, gdyż wkrótce Litwa zbrojnie ponownie je zajęła¹⁵⁰. Po utracie tych ziem niektórzy tu obdarowani panowie mazowieccy wrócili na Mazowsze i otrzymali rekompensatę za pozostawione majątności. W 1450 r. ks. Bolesław IV nadał Borucie z Falet (k. Warszawy) wieś Wykowo z dużym nadziałem ziemi w zamian za utracone na Podlasiu dobra Siemięcice (Siemiatycze) i za utracenie zarządu ziemiami drohicką i brańską. Jego synowie Boruta, Stanisław, Dietrzych (Wietrzych) i Maciej dokonali w 1471 r. podziału nadania

¹⁴³ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. 1, Warszawa 1843, s. 530.

¹⁴⁴ MS IV, nr 18 950.

¹⁴⁵ J. Wiśniewski, *Grajewo*, s. 102—104.

¹⁴⁶ Informacja prof. A. Wolffa. Piątnica i Czarnocin w XV w. należały do ziemi wiskiej. W 1557 r. przeniesiono je do ziemi łomżyńskiej (MS V, nr 7877).

¹⁴⁷ MK 3, k. 320—320v.

¹⁴⁸ MK 3, k. 264.

¹⁴⁹ *Kapiciana* 76.

¹⁵⁰ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1, Warszawa 1930, s. 236—237.

i częściowo je odsprzedali. Maciej sprzedał w 1472 r. swe 10 włók Wykowa, tylko częściowo wykarczowanych, Abrahamowi, Stanisławowi, Pawłowi i Mikołajowi z Rupina (k. Różana), którzy założyli na nich wieś Rupin. Wietrzych sprzedał w 1482 r. 10 włók w Wykowie zwanych Brzozowo Pawłowi i Mikołajowi z Okurowa, którzy dali początek wsi Okurowo-Brzozowo. Wreszcie w 1490 r. Dietrzych sprzedał w Wykowie część dziedziny Białosuknie z brzegiem rzeki Wykówki, spadła na niego po bezpotomnym bracie Stanisławie, braciom Piotrowi i Mikołajowi z Górek (k. Kisielnicy). Powstała tu wieś Górskie-Wykowo¹⁵¹. Na pozostałych ziemiach Wykowa była wieś Wykowo-Wincenta i powstały Bialiki, a potomkowie zamożnego urzędnika ksiązęcego Boruty z Falet i Siemiatycz, chorążego łomżyńskiego, herbu Rogala, Wykowscy spadli do rzędu drobnej szlachty.

Późniejszym większym znanym nadaniem było nadanie w 1473 r. przez ks. Janusza II Mikołajowi i Szczepanowi, synom Więclawa, i ich bratankom Janowi i Stanisławowi, synom Andrzeja z Chorzeli, 10 włók puszczy Łętowo nad rzeką Sulkowstok za ich wieś Chorzele k. Przasnysza, młyn i kuźnię żelaza¹⁵². Na nowym miejscu założyli oni wieś Chorzele-Sulkowstok. Być może ostatnim nadaniem (lub tylko ponowieniem nadania) było nadanie w 1493 r. Mikołajowi Grochowi z Mierzęca (k. Pułtuska), podkoniuszemu ksiązęcemu, 24 włók w Pogorzelu, na których powstała wieś Grochy-Pogorzel¹⁵³. Wraz z tymi nadaniami i karczunkiem na poprzednich nadaniach przestała istnieć puszcza Łętowo w części łomżyńskiej. Pozostały po niej liczne niewielkie laski między wsiami szlacheckimi i największy z nich las między Wolą Zambrorską a Wierzbowem-Zambrzycą.

Te nieliczne nadania z końca XV w. w zasadzie zakończyły pierwszy, najważniejszy okres w dziejach osadnictwa ziemi łomżyńskiej — założenie podwalin pod większość wsi. Przy ustalaniu daty założenia wsi należy pamiętać, że data nadania ziemi nie jest równa dacie założenia wsi. Niektóre bowiem nadania otrzymały przywilej z opóźnieniem, a z kolei inne nadania długo czekały na zasiedlenie. Nie wszystkie bowiem nadania bywały od razu zasiedlone. W ciągu nieraz kilkadziesiąt lat zmieniały one, przez sprzedaż, swych właścicieli nim ostatecznie jeden z nich zdecydował się osiaść na stałe. Stąd też występuje duża rozbieżność między

¹⁵¹ MK 4, k. 112—112v; MK 6, k. 10, 147v, 236v—237; *Kapiciana* 73, nr 37 i 39; I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 111; *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, wyd. B. Ulanowski, t. 3, Kraków 1908, nr 187; K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 9, s. 456.

¹⁵² MK 6, k. 33 i I. Kapica Milewski, *Herbarz* s. 48.

¹⁵³ MK 6, k. 300v; MS IV, nr 6462.

datą nadania a czasem zasiedlenia niejednej wsi, np. przed 1424 r. książę nadał Nasierowskiem z Nasierowa w pow. ciechanowskim 30 włók nad Jastrząbką, które w 1424 r. Wojciech, Jan i Mściśław z Nasierowa odsprzedali Andrzejowi z Nasierowa, a ten je w 1437 r. sprzedał Mikołajowi ze Spędowa w pow. ciechanowskim¹⁵⁴, który dopiero dał początek wsi Jastrząbka i rodowi Jastrzębskich herbu Bujno. Sasin, Falisław i Marcin z Lasan (Bacze Suche), odkupując w 1443 r. od Żochów 10 włók nad Brzeźnicą, dali początek wsi Bacze Mokre¹⁵⁵. Jeden z bliskich ludzi ks. Janusza I, Ścibor z Sąchocina, otrzymane od tego księcia nabytki na wschodnim Mazowszu odstąpił w 1415 r. Drażewskiem z zachodniego Mazowsza za ich wieś Drażewo w pow. ciechanowskim, chcąc tę wieś włączyć do swych dóbr. Wskutek tej zamiany i przeniesienia się od razu 6 Drażewskich z rodzinami powstały w różnych miejscach trzy wsie: Koziki-Wądołowo, Koziki-Jałbrzykówstok i Chlewiotki-Wądołowo (Chlebiotki Stare i Nowe). Poszli od nich Jałbrzykowscy, Kozikowscy i Wądołowscy herbu Grabie¹⁵⁶. Część nadań, niewielka, wracała do księcia, który je ponownie nadawał lub sprzedawał, np. nadał ponownie 5 włók nad Ponikłymstokiem (dopływem Wincenty) po Macieju i Janie z Drozdowa, którzy przed 1440 r. zbiegli do Prus¹⁵⁷; powstało tu Kowalewo. Posiadanie wcześniejszego nadania w pobliżu nowo nabytych gruntów nie sprzyjało ich szybkiemu zasiedleniu, np. Piotr i Mikołaj z Górek (k. Kisielnicy) od 1490 r. posiadali część gruntów Wykowa, ale jeszcze w 1500 r. ich nowej wsi (Górskie) tu nie było, choć grunta te już w większej części wykarczowano¹⁵⁸.

Oprócz wsi, w ich obrębie i poza nim, nieraz z dala od terenów zasiedlonych powstało w XV i w początku XVI w. sporo młynów nawet nad małymi rzeczkami, obfitszymi wówczas w wodę. Wody ich zatrzymane jazem w niewielkim stawie dawały wystarczającą siłę do poruszania młyna przynajmniej w pewnych okresach. Na większych rzeczkach i na rzekach (na Pissie, Skrodzie, Pęzie, Łabnie, Łomżycy, Orzu, Ruziu, Gaci, Jabłoni itd.) zakładano większe stawy młyńskie, stanowiące zarazem stawy rybne. Młyny na stawach były korzeczne (nasiebieerne). Nad Narwią i częściowo na Pissie stawiano młyny walne (podsiebieerne), pływające — łodne, na wagach — przyłączone łańcuchami do potężnych pali na brzegu. Największe skupiska młynów powstały dookoła Łomży

¹⁵⁴ MK 3, k. 38—38v, 203.

¹⁵⁵ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 235.

¹⁵⁶ Tamże, s. 143—144; A. Jałbrzykowski, *Rodzina Jałbrzykowskich...*, s. 166—171.

¹⁵⁷ MK 3, k. 241v.

¹⁵⁸ *Acta capitulorum...*, t. 3, nr 187.

(8), Nowogrodu (10), Kolna (9). Tworzyły one poważne ośrodki przemysłu młynarskiego, pracującego także na potrzeby piwowarstwa (mielenie słoćów), sukiennictwa (folowanie sukna) i budownictwa (tarcie drzewa). Najwięcej młynów (11) było nad Pissą na granicy Zagajnicy, a nawet na jej terenie. Jeden z młynów na Skrodzie już był w 1429 r.¹⁵⁹ Wiele z tych młynów przetrwało do XX w. Pierwsze przestały istnieć w XIX w. młyny pływające na Narwi. Nadbrzeżne ich resztki niedawno bywały widoczne w czasie niskich stanów wody na Narwi (np. po młynie u św. Piotra i po młynie u św. Wawrzyńca pod Łomżą). Z niektórych osad młyńskich, przede wszystkim nad Pissą, wyrosły wsie, zamieszkane przez potomków młynarzy (np. Waśki, Ptaki). Jednym z najstarszych młynów pod Łomżą był młyn na rzece Łomżycy zwany Lasocin, do którego zapewne odnosi się akt sprzedaży z 1417 r.¹⁶⁰ Od pierwszej połowy XVI w. nosił on nazwę *K r a s k a* od młynarza Stanisława Kraski. Na miejscu powstałej przy nim w XIX w. wsi znajduje się dziś łomżyńska dzielnica przemysłowa.

Wielki wzrost zapotrzebowania na żelazo w związku z rozwojem osadnictwa, rolnictwa, budownictwa, rzemiosła, eksportu rzecznoćo, przyczynił się do powstania w pobliżu miejsc występowania rudy darniowej pierwszych r u d (rudni, kuźnic) żelaza, tj. małych zakładów hutniczych, poruszanych energią spadku wody. Najstarszą znaną była ruda położona na skraju Zagajnicy nad Skrodą, wzmiankowana po raz pierwszy w 1461 r. — *R u d a S k r o d a*¹⁶¹, założona przy młynie istniejącym już w 1429 r.

W czasie karczowania puszczy pod nowe wsie czynne były też liczne smolarnie, potasznie. Były one też w Zagajnicy, ale nie były to stałe osady — po pewnym czasie przenosiły się one na inne miejsce.

Spod osadnictwa wyłączono i pozostawiono jako własność książęcą nieurodzajny pofalowany teren Czerwonego Boru, Bór Jednaczewski, bagienne lasy i piaszczyste bory między Wielką Bielą a Narwią (nazwano je *P u s z c z ą Z a m b r o w s k ą*) oraz wielki obszar puszczański od granicy krzyżackiej do Narwi na zachód od Pissy i Skrody, który celowo zastrzeżony (zapowiedziany, zagajony) otrzymał nazwę *Z a g a j n i c y* (dziś Puszcza Kurpiowska). Utrzymaniu nietkniętej Zagajnicy sprzyjały kiepskie w niej gleby (zandry, piaski, żwiry) i liczne bagna i torfowiska. Jej naturalnym przedłużeniem za granicą krzyżacką była Puszcza Piska również niezasiedlona. Czerwony Bór, Puszcza Zambrowska, Bór Jedna-

¹⁵⁹ MM II, nr 80.

¹⁶⁰ Tego roku młynarz łomżyński Jakub sprzedał młynarzowi Stanisławowi, mieszczaninowi z Nowogrodu, młyn na rzece Łomżycy (MK 3, k. 114v).

¹⁶¹ MS IV, supl. n. 936.

czewski i Zagajnica miały dostarczać ze swych borów i lasów drzewo, miód, zwierzynę łowną i futra, a Zagajnica miała być przede wszystkim miejscem polowań książęcych. Dlatego też w jej wnętrzu postawiono myśliwskie dwory książęce: Krusko nad jeziorem Krusko (dziś jez. Serafin), Szkwa i Rososza (Rozoga). Na pograniczu puszczy był jeszcze dwór w Czerwonym (stał zapewne na grodzisku zwanym Stary Dwór). Wraz z rozwojem zarządu dobrami książęcymi podzielono puszcze na kilka części, które otrzymały osobne nazwy. Część wschodnia nosiła nazwę Zagajnicy Łomżyńskiej, w której wyróżniano Zagajnicę Nowogrodzką i Zagajnicę Koleńską. Część zachodnia zwana była Zagajnicą Ostrołęcką a północno-zachodnia, podporządkowana starostom przasnyskim, Puszcza Przasnyską lub Płodownicą. Tej część, później wyodrębniona, otrzymała nazwę Puszczy Chorzelskiej. Skrawek południowo-zachodni przydzielony staroście w Róźnie nazwano Puszcza Różańską. W Zagajnicy gospodarowali jako bartnicy, rybacy i myśliwi, chłopci ze wsi książęcych pod Łomżą, Kolnem, Nowogrodem, Ostrołęką, Różaniem, Przasnyszem i Chorzalami oraz mieszczanie. Głównym ośrodkiem mieszczań-bartników na wschodzie był Nowogród i Kolno a na zachodzie Ostrołęka. Również drobna szlachta miewała swoje barcie w Zagajnicy i Czerwonym Borze jak też w swoich lasach. Dochód z danin miodowych sporo znaczył w budżecie książąt. Sprawy bartne nadzorował starosta bartny i sąd bartny. Do puszczy można było udawać się tylko za zgodą odpowiednich urzędników książęcych i za wiedzą stróżów pilnujących z ich ramienia puszczy. W głębi Zagajnicy w XV w. nie było żadnej stałej osady rolnej. Były w niej tylko myśliwskie dwory książęce oraz szałas i budy zamieszkiwane tylko okresowo w czasie zajęć puszczańskich bartników, rybaków, myśliwych, kosiarzy, drwali, smolarzy, popielarzy.

Jeszcze długo w XV w. cała ziemia łomżyńska miała charakter puszczański, większość jej obszaru pokrywała puszcza, którą stopniowo wypełniały wycinane w niej polany, na których pierwsi osadnicy wznosili swe zabudowania i zakładali pola uprawne. Jeszcze długo wsie łomżyńskie, z wyjątkiem dużych wsi chłopów książęcych, były niewielkimi osadami, rozproszonymi wśród lasów i borów, pokrywających większość obszaru nadanych ziem. Dokument erekcyjny parafii w Rzekuniu z 1413 r. podkreślił, że Rzekuń leży w puszczech (*in nemoribus*). W księdze ziemskiej łomżyńskiej w 1431 r. zapisano, że *hereditas Petri dicti Lada* jest *in merica*¹⁶². W akcie z 1440 r., którym Gabriel Proszek syn Jakuba sprzedawał Sędziwojowi z Nasierowa swą część dziedzictwa nad rzeczkami Jabłonią i Dąbkim zaznaczono, że leży ono *in nemoribus*¹⁶³. Także licz-

¹⁶² Notaty K. Tymienieckiego, Łomża 1, k. 149.

¹⁶³ MK 3, k. 237 i MK 6, k. 280v.

ne przywileje nadań i akta sprzedaży mówią, że nadawane lub sprzedawane włóki są położone w puszczy, albo w ogóle określa się je jako włóki puszczańskie *mansi nemoris*. Pierwsze dokumenty nadań lub sprzedaży podają tylko ogólnikową lokalizację włók przez podanie położenia w stosunku do nazwy rzeczki („po obu jej brzegach” lub „po jednym brzegu”, „przy jej źródłach”) lub przez wymienienie nazwy lasu, bagna czy innego miejsca w puszczy. Późniejsze nadania, gdy już powstały pierwsze osiedla, opisują granice nadania, wymieniając sąsiadów z imienia, a czasami podając już nazwy sąsiednich wcześniej założonych wsi (dotyczy to przede wszystkim sąsiedztwa z wsiami chłopów książęcych i pańskich).

Uformowana w XV w. sieć osadnicza w ziemi łomżyńskiej nie miała jednakowej gęstości. Na ziemiach należących do księcia i do dużych dóbr pańskich wsie były rzadziej rozmieszczone i od samego początku były duże. Wsie chłopów książęcych i pańskich zakładano jednocześnie. Otrzymywały one duży areał gruntów, rozdzielany od razu większej liczbie osadzanych chłopów (kmieci, zagrodników). Wymierzano w nich po 3 pola, a w każdym polu tyle nadziałów, ilu miało osiąść chłopów. W jednym polu, najczęściej na polu środkowym (zwanym też siedzącym) nad rzeczką wznoszono budynki mieszkalne i gospodarcze. Wsie te też do dziś dnia są największymi wsiami w ziemi łomżyńskiej. Wyróżniają się swą wielkością, regularną i zwartą zabudową oraz rozległością pól (Podgórze, Kąty, Zabiele, Czerwone itp.). Lokatorami wsi książęcych byli wójtowie pochodzenia szlacheckiego dobrze uposażeni w ziemię w tych wsiach. Ich duże gospodarstwa były początkiem w nich gospodarki folwarcznej.

Inaczej powstawała wieś drobnoszlachecka. Proces powstawania wsi drobnoszlacheckiej, uposażonej przeważnie w 10 włók (ok. 180 ha), rozciągał się na wiele lat. Najpierw długo było tylko jedno gospodarstwo pierwszego osadnika, przeważnie bez chłopów (bywała tylko służba). Wiosieczka kilkudomowa powstawała od razu tylko wtedy, gdy jedno 10-włókowe nadanie otrzymało razem kilku braci lub ojców z dorosłymi synami. Było to jednak rzadko. Pierwszy osadnik budował jedno gospodarstwo dla siebie i dla swej rodziny i sam tylko z nią karczował las i zarośla, by przygotować miejsce pod dom, pod zabudowania gospodarcze i pod pola uprawne na kawałkach lepszej gleby. Posiadanie więc 10 włók wcale nie oznaczało, że od razu było tyle ziemi uprawnej. Wykarczowanie całego nadania trwało parę pokoleń, a równocześnie następował jego podział na mniejsze działki, uniemożliwiający wytworzenie się folwarku i osadzenie wsi chłopskiej. Przy pierwszym gospodarstwie wraz z każdym pokoleniem, usamodzielnianiem się synów, działem rodzinnym, przez dalszy karczunek powiększano areał uprawnej roli, wznoszono dalsze nowe gospodarstwa, tworzące razem mniej lub bardziej luźną i beładną osadę

potomków pierwszego osadnika — drobnego rycerza mazowieckiego. Równocześnie rodzina stawała się rodem. Tak wraz z rozradzaniem się potomstwa wytwarzała się szybciej lub wolniej wioszczka złożona z kilku, a z czasem z kilkunastu gospodarstw. W XV w. mieszkał jeden osadnik ze swą rodziną, a w XVI w. już kilkunastu jego potomków. Nieraz wystarczyło tylko jedno pokolenie by powstała wioszczka złożona z kilku domów. Wiele wsi drobnoszlacheckich, do dziś dnia niewielkich rozmiarów, zachowało swą bezładną zabudowę. Są to albo krótkie ulicówki albo małe wielodrożnice, często też bywają dość rozproszone. W nadaniu, otaczającym gospodarstwa drobnoszlacheckie, powiększał się areal gruntów uprawnych, do których włączano coraz gorsze ziemie, pogłębiało się rozdrobnienie i szachownica gruntów. Każdy sukcesor dostawał w działach rodzinnych odpowiednią część każdego rodzaju gruntów. Wskutek tego, z czasem do jednego właściciela należało kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt kawałków ziemi różnej wielkości i jakości. Uprawne pola powiększano do granicy nadania, zostawiając zawsze trochę lasu na drzewo, do budowy i na opał. Stąd też między wsiami drobnoszlacheckimi jest bardzo dużo małych lasów, zagajników, stwarzających wrażenie leśnego krajobrazu. Wielkość wsi drobnoszlacheckiej — mimo przeważnie 10-włókowego nadania (były wsie o 5, 7, 15 włókach) — była różna, ale przeważały wśród nich wsie obejmujące do 20 gospodarstw. Zresztą faktyczna liczba posiadanych włók, jak wykazała kontrola nadań przeprowadzona przez książąt w latach 1447, 1471—1475 i przez urzędników królewskich w latach 1535—1538 była większa; wynosiła więcej niż 10 włók (nadwyżka od paru morgów do kilku włók)¹⁶⁴. Te nadwyżki zapewne rzadko pochodziły z samowolnego przekraczania granicy pierwotnego nadania, która przeważnie była granicą sąsiada, więc nie było możliwości zawłaszczania ziemi, lecz już powstawały w czasie wymierzania nadań, wskutek celowych lub niezamierzonych pomyłek. Niewątpliwie miernicy książęcy brali też pod uwagę jakość gleby i osiadającym na gorszych glebach przydzielali faktycznie więcej ziemi niż podawał dokument nadania, tak jak było to nakazane w czasie „pomiary włócznej” w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI w. Wzrost liczby gospodarstw we wsi drobnoszlacheckiej, powiązany z postępującym rozdrabnianiem własności pomiędzy potomków pierwszego osadnika, miał swoją granicę, której nie można było przekroczyć, a tą granicą było posiadanie minimum ziemi koniecznej do wyżywienia jednej rodziny. Nadmiar przyrostu w rodzinie drobnoszlacheckiej musiał więc opuszczać swą wieś.

Działy rodzinne powodowały, że nawet część wsi zamożniejszej szlachty, posiadającej dużo ziemi, zamieniała się w rodowe wsie drobnoszla-

¹⁶⁴ J. Wiśniewski, *Grajewo*, s. 132—133, 148—150, 204.

checkie (np. Czartoria, Kobylin, Wykowo). Nadania powyżej 10 włók przeważnie się rozpadały na mniejsze działki, też najczęściej 10-włótkowe. Na nadaniu 10-włótkowym zazwyczaj powstawała jedna wieś, na nadaniu 20-włótkowym dwie itd. z wyodrębnionymi polami we własnych granicach. Często więc książe przywilej nadania czy akt sprzedaży dotyczy początków dwóch, trzech, a nawet więcej wsi (np. kilku wsi o nazwie Zambrzyca, kilku wsi Cibory, Guty itp.). O takich wsiach pisano, że są to „wsie na jednym prawie mieszkające”.

Także wskutek działów rodzinnych w XV i XVI w. wyniosły się ze wsi drobnorycerskich na pola niektóre gospodarstwa, które dały początek nowym wioseczkom. Na przykład takie nowe wioseczki wydzieliły się ze wsi Chojny, Chomętowo, Cibory, Jemielite, Kossaki, Łuby, Sasiny, Sierzputy, Truszki, Wądołki. Także za Narwią w wyniku działów rodzinnych powstało po kilka wsi Guty, Kossaki (grupa nad Białymstokiem), Kurzątki. Na częściach Obidzina wyodrębniły się wsie Obidzino-Święszki (przed 1438 r. — Świętosław Obidziński), Koziki (przed 1439 r. Jakub Koziaszyja) i zapewne Rydzewo. Tą drogą powstało wiele drobnych wioseczek, tworzących grupę blisko siebie położonych skupisk. Powstanie takich wsi przeważnie nie łączyło się z wyodrębnieniem i ograniczeniem gruntów lecz tylko wznoszono osobno gospodarstwa, a grunta dalej pozostawały w jednej szachownicy wspólnej z pozostającymi w starej wsi krewnymi. Bez badań nad każdą wsią z osobna nie zawsze można stwierdzić na podstawie źródeł historycznych czy dział majątkowy łączył się z odgraniczeniem gruntów, czy tylko następował wewnętrzny podział gruntów. W 1457 r. pięciu Kossaków (Paweł, Stanisław, Falisław, Mikołaj i Jan), dzieląc się swym nadaniem, siedliskami, budziskami, piecami (smolnymi), dali początek kilku wsiom Kossaki nad Wielką Bielą i Ciepłymstokiem, m.in. od Falisława Kossaka pochodzi wieś Kossaki-Falki¹⁶⁵. Ze źródła nie wynika czy nastąpił pełen rozdział zwartych gruntów między nich, czy wszystkie wsie Kossaki pozostały dalej w jednym ograniczeniu.

Dalsze nowe wsie powstawały w XV w. przez odsprzedaż części gruntów już wcześniej założonej wsi, np. na części gruntów Danowa powstały Bagienice-Danowo (1437 r. — Bartłomiej z Wierzech Dobrzycy, tj. z Bagienic-Golanków), na części Drożęcina Drożęcina-Wagi (przed 1446 r. — Wawrzyniec Waga z Jarnut i Dzierzgow) i Drożęcina-Nagórki (przed 1443 r. — Świętosław Nagórski), a wcześniej Drożęcina-Komory i w nieznanym czasie Drożęcina-Trojany. W sumie na terenie Drożęcina powstało 5 wioseczek. Trojan ze Żmijewa kupiwszy w 1440 r. od Jana z Troszyna 20 włók zwanych Kurp dał początek wsi Kurpie i rodowi Kurpiew-

¹⁶⁵ Notaty K. Tymienieckiego, *Zambrów 1*, k. 218v—219.

skich. Targonie-Wity powstały na kupionej w 1445 r. przez Wita, wójta w Nowogrodzie części (12 włók) wsi Targonie¹⁶⁶. Tomasz z Godaczy, były pisarz ziemski łomżyński, kupiwszy w 1448 r. od Jana z Puchał 10 włók zakłada na części Puchał-Sokolejłaki Gać-Sokoląłakę¹⁶⁷. Wyrzyki-Nowawieś powstały w Sokolejłace na części gruntów (14 włók po Puchalskich) kupionych w 1457 r. od Wojciecha Chorąbały i jego brataników¹⁶⁸. Zapewne początek wsi Sulimy pod Nowogrodem dało kupno w 1465 r. przez Grzegorza z Załęża herbu Sulima 4 włók we wsi Dzierzgi-Zycharzewo od Stanisława z Gumowa¹⁶⁹. Gosie-Wybrany powstały zapewne w 1494 r. na części gruntów Kołomyji kupionych tego roku przez Szczepana, Marka i Macieja z Gosiów¹⁷⁰.

W sumie w końcu XIV w. i w pierwszej połowie XV w., głównie w latach 1400—1426, powstały załążki ok. 570 wsi łomżyńskich, uformowała się w swym zasadniczym zrębie sieć osadnicza, obejmująca całą ziemię łomżyńską ale bez terenów Zagajnicy, Czerwonego Boru i Puszczy Zambrowskiej, na których osadnictwo pojawiło się dopiero w okresie nowożytnym.

Wyrazem pomyślnego rozwoju osadnictwa, wzrostu liczby mieszkańców, było zagęszczenie sieci parafialnej i nadanie miejscowym miastom pełni prawa miejskiego. Do sieci parafii już istniejących do końca XIV i początku XV w. — Poryte (1386 r.), Smlodowo (przed 1396 r. i 1405 r.), Ostrołęka (1399 r.), Piski (przed 1403 r.), Szczepankowo (przed 1405 r.), Łomża (1381 r. a 1396 r. i 1410 r.), Nowogród (1374 r. a 1396 r. i 1409 r.), Piątnica (przed 1396 r. i 1404 r. lub 1407 r.), Puchały (1411 r.), Rzekuń (1413 r.) doszły nowe parafie. Zakładanie ich odbywało się przez cały XV w. i początek XVI w. Uformowana wtedy sieć przetrwała do XX w. bez zmian. Większość kościołów fundowała szlachta. Przed 1429 r. ks. Janusz I fundował kościół w Miastkowie, a parafię erygowano w 1451 r. W 1429 r. Sobiesąd Kleczkowski fundował kościół w Kleczkowie, ale parafię erygowano dopiero w 1442 r., do której przyłączono wsie: Kleczkowo, Lipa, Okyi?, Dąbek, Choromany, Łączyno, Pyszna Pacha, Opęchowo, Truszki, Żyznowo, Niedźwieck, Zawady, Radgoszcz i Głębokie. Następnie w 1443 r. Jan z Troszyna i Opinogóry fundował kościół w Troszynie. Do nowej parafii przydzielono wsie należące do tegoż Troszyńskiego (nazw ich nie wymieniono) i wieś braci Kurpie¹⁷¹. Maciej i Paweł

¹⁶⁶ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 232, 420.

¹⁶⁷ MK 4, k. 114v.

¹⁶⁸ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 467.

¹⁶⁹ Tamże, s. 479.

¹⁷⁰ MK 6, k. 310v.

¹⁷¹ ADŁ, Akta par. Troszyn i Akta par. Kleczkowo.

z Somowej Góry i Głęboćca fundowali parafię w Somowej Górze (Szumowo), do której przyłączono wsie: Somowa Góra, Głęboćec, Ostrożne, Gozd (niezidentyfikowany), dwie wsie Wyszomierz, Pro sienica, osadę Rynołta, osadę Mrocza Lubiewo, dwie wsie Czatoszewice (Gawki i Zaręby), Gumowo, Chmielewo i Podbiele¹⁷². Przed 1462 r. szlachta z rodu Kołaków ze wsi Kołaki, Kołaki-Czachy, Głodowo-Dąb, Gunie-Ostrów i Sanie-Dąb fundowała kościół w Kołakach. Ponadto w nieznanym czasie powstały szlacheckie parafie w Zawadach (przed 1448 r.), w Rutkach (przed 1461 r.) i książe ca w Zambrowie (przed 1445 r.)¹⁷³. Formowanie sieci parafialnej w południowej części ziemi łomżyńskiej zakończyła erekcja w 1501 r. parafii w Lubotyniu przy kościele fundowanym w 1497 r. przez Rafała, opata kanoników regularnych z Czerwińska, do którego należał Lubotyń z wsiami Rzaśnik, Klonowo, Koskowo i Turobin. Do nowej parafii przydzielono wsie z parafii Piski, Czerwin, Ostrów i Szumowo¹⁷⁴. Trochę wsi pogranicznych należało do parafii Czerwin (powstała przed 1442 r.) i Rosochate (fundowana przed 1458 r.) w ziemi nurskiej. Z drugiej strony do łomżyńskich parafii Szumowo, Goworowo i Lubotyń należały wsie z ziemi nurskiej. Za Narwią w nieznanym czasie książe fundował parafię Kolno (przed 1461 r., może ok. 1425 r.) i Mały Płock przed 1442 r.) i Rosochate (fundowana przed 1458 r.) w ziemi nurskiej. -Grabowskich) i Lachowo (przed 1429 r. ks. Janusz, następnie zapewne odnowił fundację Jan z Rzyci Lachowski, starosta i sędzia łomżyński)¹⁷⁵. Część pogranicznych wsi należała do parafii w ziemi wiskiej też w tym czasie fundowanych: Dobrzyjałowo (1425 r. — fundował Stanisław z Dobrzyjałowa i Cydzyna, wójt w Łomżycy) i Romany (1420 r. — Zdzisław i Wojciech Romanowie).

10. Rozwój miast — szczególnie Łomży — utworzenie ziemi łomżyńskiej i czterech powiatów

Równocześnie z kończeniem się procesu formowania sieci osadniczej ks. Janusz I i ks. Bolesław IV nadali prawo miejskie miastom w ziemi łomżyńskiej — Łomży w 1418 r., Kolnu w 1425 r., Ostrołęce w 1427 r. Nowogrodowi w 1434 r., Zambrowowi koło 1445 r. Zbieżność tych dat

¹⁷² *Acta Episcopalia* 1, k. 3.

¹⁷³ Pierwsze wzmianki według danych zebranych przez ks. T. Żebrowskiego z *Acta Episcopalia*, *Acta Offic. Pułtuskiego*.

¹⁷⁴ AD Płock, Wizytacja z 1711 r.

¹⁷⁵ Według badań ks. T. Żebrowskiego.

z latami kończenia kolonizacji i ich kolejność nie są przypadkowe. Odbija ona chronologię przebiegu zasiedlania i uwidacznia realizację planów urbanistycznych książąt mazowieckich. Cechą charakterystyczną sieci miejskiej ziemi łomżyńskiej w XV w. (aż do końca XVII w.) jest brak miast prywatnych, wszystkie miasta bez wyjątku założyli książęta. Prześledzenie przebiegu powstawania miast w tej ziemi w kontekście zasiedlania ziem nadnarwiańskich potwierdza — wysuniętą przed kilkunastu laty przez Stanisława Russockiego — tezę o stopniowości w procesie lokacji miasta na wschodnim Mazowszu¹⁷⁶. Mechaniczne przyjmowanie, że lokacja zawsze była jednorazowa, stało się podstawą twierdzenia wcześniejszych badaczy o zagubieniu przez miasta wschodniego Mazowsza pierwotnych dokumentów lokacyjnych i o wynikającej z tego potrzebie nadania tym miastom nowych dokumentów lokacyjnych (nastąpiło to też dlatego tak późno). S. Russocki słusznie odrzucił to twierdzenie. Na wschodnim Mazowszu nie było powtórzenia rzekomo zaginionych dokumentów lokacyjnych. Późne wystawienie przez książąt dokumentu nadania prawa miejskiego tylko kończyło długi proces formowania się organizmu miejskiego. Przywilej lokacyjny był nieraz już tylko kodyfikacją w jednym dokumencie tego, co wcześniej było osobno, stopniowo nadane. Akt nadania prawa miejskiego chełmińskiego miastu mazowieckiemu w pierwszej połowie XV w. nie był więc początkiem miasta lecz tylko prawnym zakończeniem pomyślnego ukształtowania się organizmu miejskiego. Jak zauważa S. Russocki „ustanawiając w jakiejś miejscowości wójtostwo o ograniczonych z początku uprawnieniach, książęta chcieli zapewne zabezpieczyć się przed ewentualnymi skutkami niepowodzenia takiego przedsięwzięcia”¹⁷⁷.

Miasta wschodniego Mazowsza nie wykształciły się z od dawna istniejących, dobrze rozwiniętych osad handlowo-rzemieślniczych, gdyż takich tu wtedy nie było. Miasta wschodniego Mazowsza były zakładane w jeszcze istniejącej pustce osadniczej. Tylko w dwóch wypadkach założono je na miejscu lub obok niewielkich osad podgrodowych (Wizna i Nowogród). Łomża lokowana w innym miejscu tylko nazwą nawiązywała do starego nie istniejącego grodu i może do jakiejś osady (przy zjeździe do przeprawy?), koło której ją lokowano. Należy w związku z tym zwrócić uwagę na nazwę folwarku książęcego w Łomży — Siedliska, która wskazuje na istnienie tu przedmiejskiej osady. W chwili ustanowienia wójtostwa miasto na wschodnim Mazowszu było jeszcze tylko projektem. Dopiero wójt z ramienia księcia je organizował, wymierzał rynek, place pod do-

¹⁷⁶ S. Russocki, *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV—XV w.*, „Przegląd Historyczny” 1964, R. 55, z. 2, s. 189—197.

¹⁷⁷ Tamże, s. 195.

Tabela

Miasto	Liczba wólk	Nadanie wójtostwa	Pierwsza wzmianka o wójtostwie	Fundacja kościoła	Nadanie prawa chełmińskiego
Ostrołęka	60	1373	—	1399	1427
Wizna	98	—	—	?1390	1435
Łomża	60	1400	—	przed 1396	1418
Nowogród	50	—	1428	przed 1396	1434
Kolno	47	—	1422	?	1425
Zambrów	40	1403 wiejskie	—	przed 1445	?

my, ogrody, włóki, ściągali osadników, rzemieślników i kupców ze starszych miast z zachodniego Mazowsza. Następnie, w zależności od rozwoju gospodarczego nowego miasta, formowania się gminy miejskiej, fundowania kościoła parafialnego, rozszerzania uprawnień gospodarczych i prawnych, nadawano miastu nowe przywileje, aby wreszcie nadać już dobrze rozwiniętej gminie miejskiej całość praw miejskich w jednym dokumencie. Był to proces bardzo długi, rozciągający się na wiele lat. Lokacja miast była w polityce książąt mazowieckich jednym ze środków ożywienia gospodarczego, a także rozwoju osadnictwa. Najpierw książę Janusz I zakładał miasta przy głównej drodze nad Narwią i przy przeprawach, a następnie rozwinęło się osadnictwo. Z kolei tym miastom nadano prawo miejskie dopiero po skolonizowaniu tych ziem. Rozwój miast na wschodnim Mazowszu był w pierwszej kolejności związany z rozpoczęciem zasiedlania i eksploatacji puszczy, a później z rozwojem osadnictwa. Wtedy miasto stawało się ośrodkiem wymiany i produkcji rzemieślniczej dla dopiero tworzącego się wiejskiego rolniczego zaplecza.

Szczególne wpływy na rozwój miast nad Narwią, a przede wszystkim Łomży wywarł związany z kolonizacją wyręb lasów i wielki rozwój eksportu drzewa drogą wodną do Gdańska. Osadnicy karczując las nie palili wycinanej i zamienianej na pola uprawne puszczy lecz drzewo sprzedawali. Gorsze jego gatunki przerabiano na miejscu na smołę, potaż, węgiel drzewny, dziegieć. Eksport drzewa i innych towarów leśnych był w XV w. główną gałęzią handlu nad Narwią. W Łomży osiedlili się zamożni kupcy drzewni i towarów leśnych, w tym także Gdańszczanie (najobrotniejsi z nich: Hanus Gilgenberg zwany Tłustym, który nawet w latach 1434—1438 był właścicielem Pęży, a w 1435 r. Rogienic, oraz Engelbrecht von Werden), a kupcy łomżyńscy bywali w Gdańsku. Ruchliwy handlarz drzewem w latach 1438—1440 Henryk Szmit z Torunia zamie-

szkiwał w Bronowie, a wcześniej miał młyn w Tykocinie¹⁷⁸. W notatkach prof. K. Tymienieckiego z nie istniejących obecnie ksiąg ziemskich łomżyńskich, koleńskich i zambrowskich są liczne wzmianki o handlu drzewem i o kupcach drzewnych w Łomży¹⁷⁹. Lepsze gatunki drzewa, półobrobione, zwożono do bindug na brzegu Narwi, Pissy, skąd spławiano do Gdańska. Spławiano też produkty drzewne (smołę itd.). Po wyczerpaniu miejscowych zapasów drzewa wraz z zakończeniem wycinania lasów pod nowe wsie i ich pola uprawne kupcy łomżyńscy przejęli w XVI w. eksport drzewa i towarów leśnych z Podlasia, na którym właśnie wtedy na wielką skalę rozwijało się osadnictwo (np. z 1536 r. pochodzi wzmianka o kupcu łomżyńskim Stanisławie Polikowskim, eksportującym smołę z wycinanej puszczy nad środkową Narwią i Supraślą¹⁸⁰). Z kolei rozwój rolnictwa przynoszący nadwyżki zbożowe przyniósł ze sobą powstanie nowej gałęzi handlu w Łomży — eksportu zboża. Bogactwo łąk w dolinie Narwi sprzyjało hodowli bydła, rozwinął się więc też eksport bydła i skór. Droga przez Łomżę, jako jedna z dróg łączących Koronę z Litwą, zyskała na znaczeniu po włączeniu Mazowsza do Korony i gdy w Knyshynie zaczął często przebywać król Zygmunt August. Stąd też zwano ją nieraz Wielką Drogą Królewską. Aby ułatwić dla niej przejazd przez dolinę Narwi usypano do Piątnicy groblę i zbudowano na Narwi most (przywilej z 1444 r. na pobieranie cła na tym moście, od którego na mocy przywileju z 1465 r. byli zwolnieni Kisielnicy). To wszystko przyczyniło się do szybkiego i znacznego rozwoju Łomży¹⁸¹. Łomża wysunęła się na czoło przed inne miasta i stare grody nad Narwią, w tym także przed kasztelańską Wiznę (godność kasztelana wiskiego przetrwała do rozbiorów). W Łomży osiadło wielu rzemieślników z licznych wyspecjalizowanych gałęzi produkcji (w XVI w. ok. 230 rzemieślników z ok. 30 rodzajów). Przeżywając wielki rozkwit przyciągała na stałe do stanu mieszczańskiego także okoliczną i z dalszych stron drobną szlachtę¹⁸².

Łomża przejęła funkcje sądowo-administracyjne i zarząd dóbr książęcych od Nowogrodu. Stała się stolicą ziemi łomżyńskiej (dystrykt łomżyński wzmiankowany od 1414 r., a ziemia od 1438 r.)¹⁸³, kontynuującej dawny dystrykt nowogrodzki¹⁸⁴ w ziemi warszawskiej, siedzibą sądu

¹⁷⁸ M. Biskup, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa 1959, s. 55 i MK 3, k. 30v.

¹⁷⁹ Zob. też M. Biskup, *Zjednoczenie...*, s. 51 — wzmianki z lat 1426—1438.

¹⁸⁰ *Archeografičeskij Sbornik*, t. 1, Wilno 1867, s. 16.

¹⁸¹ O rozwoju gospodarczym Łomży zob. D. Godlewska, *Dzieje Łomży...*, s. 50—71.

¹⁸² K. Tymieniecki, *Procesy twórcze...*, s. 104—106, 115—121.

¹⁸³ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 60, 452.

¹⁸⁴ Określenie z 1455 r. położenia Witoszewic *in districtu Varsaviensi prope Nowograd* (I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 436) jest zapewne przejęte z wcześniejszego dokumentu dotyczącego Witoszewic (Strzeszewa).

ziemskiego z sędzią, podsędkiem, pisarzem i asesorami (pierwszy sędzia znany od 1403 r., a księgi ziemskie łomżyńskie od ok. 1419 r. — wcześniejsza księga zapewne zaginęła). Umieszczono w Łomży siedzibę rządcy (prokuratora) zwanego od lat czterdziestych starostą, zarządzającego z ramienia księcia ziemią łomżyńską. Podlegały mu wszystkie miasta i wsie książęce w tej ziemi. Nie otrzymała jednak własnego kasztelana — pod tym względem podlegała kasztelanowi warszawskiemu, a następnie ciechanowskiemu. Hierarchia urzędnicza wytwarzała się stopniowo — w XV w. urząd podkomorzego, chorążego i wojskiego. W Łomży też odbywały się roki książęce, często przebywali kolejni książęta mazowieccy (od 1403 r. często wystawiali dokumenty w Łomży), dla których i urzędów na najwyższym miejscu wzgórza łomżyńskiego tuż nad stokiem skarpy, blisko rynku postawiono odpowiednie budynki, zwane zamkiem (z 1453 r. pochodzi wzmianka o budowie zamku w Łomży w związku ze sporem o pociąganie poddanych kościelnych *pro edificatione castris Lomzensis*¹⁸⁵). W rzeczywistości był to duży zespół dworski, złożony z kilku obiektów otoczonych umocnieniem, który ok. 1453 r. zapewne rozbudowywano¹⁸⁶. Krótką ulicę prowadzącą z rynku, a kończącą się wówczas na bramie zamku później nazwano ul. Senatorską.

Sądy, przyjazdy książąt, a później sejmiki przyciągały do Łomży licznie szlachtę, co nie pozostawało bez wpływu na jej handel, rzemiosło i dalszy rozwój miasta. Łomża odtąd była głównym ośrodkiem życia gospodarczego, politycznego i kulturalnego wschodniego Mazowsza. Jej ówczesna wielkość i znaczenie uwidaczniały się także w urbanistyce i architekturze miasta. Wzniesiono w Łomży wiele murowanych kamienic przy rynku i przy głównych ulicach — Długiej i Senatorskiej, ozdobny ratusz z attyką i wieżyczką na środku rynku, kilka kościołów, kaplic, dwa szpitale (domy opieki). Po stu latach istnienia i rozwoju Łomży nie wystarczał nieduży kościół parafialny św. Rozesłańców (Apostołów) na Popowej Górze i na początku XVI w. (przed 1504 r.) mieszczanie oraz ks. Anna z synami Stanisławem i Januszem zaczęli wznosić w innym miejscu nowy obszerny kościół św. Michała (obecnie katedra), który ukończył ok. 1525 r. proboszcz Jan Wojsławski, kanonik warszawski i pisarz

¹⁸⁵ *Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438—1523, 1438—1525)*, wyd. B. Ulanowski, [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 6, Kraków 1891, nr 398.

¹⁸⁶ Zburzony w XIX w. wskutek przedłużania ul. Senatorskiej, przeprowadzonej przez środek zamku, i budową — na miejscu zamku — szkoły i domów mieszkalnych. Resztki zabudowań zamkowych znajdują się pod ulicą, po obu jej stronach, m.in. na terenie szkoły. Również sąsiedni teren folwarku zwanego Siedliska został zabudowany przez kościół i klasztor benedyktynek.

ziemski łomżyński¹⁸⁷. Obecnie tylko wielkość nowego kościoła po zniszczeniu gotyckich i renesansowych kamienic i zameczku łomżyńskiego mówi o wielkości i szybkości rozwoju Łomży z niczego w ciągu jednego wieku. W XVI w. nastąpiła dalsza rozbudowa miasta. Od strony północno-zachodniej założono Nowe Miasto z własnym rynkiem (dziś Plac Kościuszki). Łomża liczyła wtedy ok. 540 domów.

Wraz ze znacznym wzrostem liczby szlachty w ziemi łomżyńskiej zaistniała już w XV w. potrzeba powołania nowych miejsc sprawowania sądów, do których na roki przybywał sąd łomżyński. Łączył się z tym podział ziemi łomżyńskiej na cztery powiaty: łomżyński, nowogrodzki¹⁸⁸ — wkrótce go zastąpił koleński (taka forma a nie kolneński była w użyciu; księgi od 1443 r.), ostrołęcki (księgi od 1445 r.) i zambrowski (księgi od 1434 r.), które miewały też swoich podrzędnych¹⁸⁹. Najmniejszym był powiat zambrowski, ale liczył on najwięcej wsi (drobnych).

11. Pochodzenie osadników i uformowanie się miejscowych rodów szlacheckich

Pierwsi osadnicy, chłopci zapewne, pochodzili z resztek starej ludności, które przetrwały w grodach i podgrodziach oraz od bartników, rybaków i myśliwych. Gdy nastał spokój i rozpoczęto zakładanie nowych wsi mogli się przenieść do nich. Zapewne także część pierwszych mieszczan pochodziła od ludności grodowej i podgrodowej. Większość jednak chłopów i mieszczan napłynęła z zachodniego Mazowsza, a także znad Bugu. Jak wykazały badania nad osadnictwem powiatu grajewskiego na wschodnie Mazowsze przybyło też trochę Polaków, Rusinów i Litwinów z Podlasia¹⁹⁰, którzy bez śladu wtopili się w formującą się nad Narwią ludność chłopską i mieszczańską.

Ze względu na charakter łomżyńskiego osadnictwa większość nowych osadników stanowiło drobne rycerstwo mazowieckie. Osadnicy drobno-

¹⁸⁷ J. Wiśniewski, *W sprawie początków kościoła katedralnego w Łomży*, „Roczniki Humanistyczne” 1959, t. 8, z. 2, Lublin 1960, s. 305—307.

¹⁸⁸ Sporadycznie określenie powiatu nowogrodzkiego dla pow. koleńskiego występuje jeszcze w drugiej połowie XV w. — w latach 1472, 1473, 1475 i 1483 (I. Kąpica Milewski, *Herbarz*, s. 2, 233, 382, 479—480).

¹⁸⁹ Powstanie ziemi łomżyńskiej, jej podział, wytwarzanie się urzędów i inne związane z tym zagadnienia po raz pierwszy wyczerpująco wyjaśnił i omówił A. Wolff, *Studia nad urzędnikami...*, m.in. s. 14, 24, 35—39, 61—62, 69, 97, 101, 104, 109, 287—288, 291, 296—298.

¹⁹⁰ J. Wiśniewski, *Grajewo*, s. 140, 181—182, 187.

szlacheccy przybyli na nowe ziemie z zachodniego Mazowsza, z dzielnicy ks. Janusza, najliczniej z ziemi ciechanowskiej, spod Ciechanowa i Przasnysza, ale nie brakowało też przybyszów z ziemi różańskiej, zakroczymskiej, wyszogrodzkiej i płockiej, a nawet z ziemi gostyńskiej (np. Białosukniowie Popkowscy) i z Kujaw (np. Suscy). Niewątpliwie też z tych ziem mazowieckich napływała lub była przenoszona ludność chłopska — ze starych wsi książęcych pod Ciechanowem, Przasnyszem, Makowem, Różanem, Sączocinem, Wyszogrodem czy Zakroczymiem. Zamożniejsza szlachta, mająca chłopów w swych wsiach na zachodnim Mazowszu zapewne także ich przenosiła do swych nowych wsi na wschodnim Mazowszu, np. chłopci w dobrach Poryte mogli pochodzić z Radzanowa pod Płockiem. Wraz z drobnym rycerstwem przybyła ich służba, parobcy i trochę chłopów, ale wskutek rozrodzenia się szlachty większość wsi zaludniła wyłącznie drobna szlachta, choć i w jej wsiach zawsze bywało trochę parobków, oraczy, komorników pochodzenia chłopskiego. Ludność chłopska była płynna, przenosiła się z jednej wsi do drugiej i poza ziemię łomżyńską do Prus, na Podlasie. Jej płynność wzrosła gdy w XVI w. czynsz coraz częściej zastępowano pańszczyzną. Drobna szlachta stanowiąca wskutek wielkiego rozrodzenia podstawowy zrąb miejscowej ludności była bardzo stabilna. Potomkowie wielu pierwszych osadników — drobnych rycerzy do dziś mieszkają w tych samych wsiach, jak w sąsiednich i w miastach, gdyż również sporo drobnej szlachty osiedliło się już w XV w. w miastach na prawie miejskim¹⁹¹.

Na podstawie przywilejów nadań, często wymieniających nazwę wsi i nazwę powiatu, można zestawić stosunkowo dokładny wykaz wsi, z których przybyli pierwsi i następni (bo nie wszystkie rody pochodzą od osoby pierwszego odbiorcy nadania) osadnicy drobnorycerscy. Reprezentowali oni ok. 40 rodów heraldycznych, spośród których najwięcej nowych osadników przysłali Bujnowie-Slepowrony (pochodzi od nich ok. 26 nowych rodów, m.in. Ciecierscy, Duchnowscy, Filochowscy, Gawkowscy, Gosiewscy, Gumkowscy, Gumowscy, Jastrzębscy, Kossakowscy, Milewscy, Opęchowscy, Pęscy, Piskowscy, Żelechowscy), Lubicze (ok. 19, m.in. Baczewscy, Choromańscy, Czartoryscy, Dąbkowscy, Łubowie, Nowowiejscy, Sasinowscy, Wierzbowscy, Wyrzykowscy), Trzaski (ok. 15, m.in. Filipkowscy, Kleczkowscy, Trzaskowie, Tyszkowie, Zakrzewscy), Kościeszce (ok. 9, m.in. Ciborowscy, Kołakowscy, Mężęńscy, Saniewscy, Zambrzyccy), Modzele (ok. 9, m.in. Czochońscy, Kumelscy, Modzelewscy, Poryccy z Porytego-Jabłoni, Rogińscy, Wysoccy), Szeligy (ok. 9, m.in. Mierzejewscy, Rostkowscy, Szeligowscy, Wojszowie), Bończe (ok. 8, m.in. Skarżyńscy, Szablówscy, Truszkowscy), Grzymały

¹⁹¹ T. Tymieniecki, *Procesy twórcze...*, s. 115—128.

(ok. 8, m.in. Chłudzińscy, Grzymałowie, Śleszyńscy, Śliwowscy), Łady (ok. 6), Wścieklice-Topory (ok. 6), Pomiany (ok. 5), Cholewy (ok. 5), Dąbrowy (ok. 5), Cwaliny (4 — Cedrowscy, Cwalinowie, Karwowscy, Mściwujewscy), Grabie, Puchały, Awdańce, Ostroje, Wierzbowy, Jasińczycy, Bolesty, Kownaty, Zagroby, Sokole, Jezierze, Brody, Rogale, Junosze, Bielizny (Konopkowie), Rawicze, Pobogi, Mory, Brody, Dołęgi, Gozdawy, Role, Pierzchały, Sulimy, Zaręby, Żebry-Połukozy, Ciołki itd. Osiedlili się też na prawie rycerskim potomkowie emigrantów pruskich i jaćwieskich, których możemy rozpoznać po imionach (Giedejt, Waga, Czantor lub Centor, Lakuna lub Lankuna, Kadmyl lub Tatmyl, Narwot, Rukała, Toraj lub Tora, Szolaжда, Skierdo, Prejtor, Windyka) i herbie Prus, we wsiach Chomętowo, Chomętowo-Zalesie, Dłużniewo, Dzierzgi, Faszczce, Górki k. Kisielnicy, Górskie-Wykowo, Gromadzyn, Jarnuty, Krzewo, Łaś-Toczyłowo, Rakowo-Chmielewo, Rębiszewo, Wagi, Zawady Kościelne, Żyznowo¹⁹². Niektóre z tych wsi zajęli w całości, inne w części. Najliczniejsi byli w Jarnutach, Górkach, Łasi, Chomętowie i Rębiszewie. Niektórzy z nich byli wójtami we wsiach książęcych (np. Lankuna w 1426 r. w Konarzycach i w Siemieniu). Zapewne wcześniej osadą Prusów lub Jaćwingów była wieś Sierzputy (wskazuje na to nazwa tej wsi pochodząca od imienia Sierzput, pokrewnego litewskiemu Syrpuć), którą później osiedlił ród herbu Dąbrowa. Zwraca uwagę skupisko Prusów pod Łomżą tuż za wsiami książęcymi. Albo to byli potomkowie tych, którzy zaraz się tu schronili, albo raczej jako jedni z pierwszych tu się przenieśli, bowiem dla wielu z nich można wskazać ich poprzednie miejsce zamieszkania na zachodnim Mazowszu. Pochodzą od nich m.in. Chomętowscy, Dłużniewscy, Faszczowie, Górcy, jeden ród Gromadzkich, Jarnutowscy, Karzewscy, Łascy, Rębiszewscy, Wagowie, jeden ród Zaleskich, Żyznowscy, wymarli Zawadzcy¹⁹³. W sumie w ziemi łomżyńskiej wytworzyło się ok. 300 rodów drobnoszlacheckich o osobnych nazwiskach. Część tych rodów w wiekach następnych wymarła (m.in. w czasie najazdu szwedzkiego i w czasie powtarzających

¹⁹² Wykaz nazw pochodzenia pruskiego w ziemi wiskiej i w pow. koleńskim, jak i mapa nr 3 zawierająca ich rozmieszczenie, w pracy K. Zierhoffera, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 80—84 zawiera błędy. Osady o nazwach rodowych pochodzenia pruskiego na północ od Narwi i w ziemi łomżyńskiej są nowe, a ich nazwy zostały przeniesione z zachodniego Mazowsza. Zob. polemikę J. Wiśniewskiego z K. Zierhofferem w „Onomastica”, R. V, z. 2, Wrocław 1960, s. 517—519.

¹⁹³ J. Chwalibińska, *Ród Prusów w wiekach średnich*, Toruń 1948, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 52, z. 2, s. 64—66, 141, J. Wiśniewski, *Ród Wagów*, [w:] *Rodzina Wagów w kulturze polskiej*, Warszawa 1974, s. 7—15.

się epidemii — największa w latach 1708—1710 bardzo zdziesiątkowała ludność).

Część przybyszów (Duchny, Guty, Konopki, Korytki, Kossaki, Krajewscy, Pęsy, Rostki, Ślasy, Truszki, Wyrzyki, Zaręby, Żebry, Żelechy, część Kołaków, Modzeli i Tyszków) zakładała w różnych miejscach ziemi łomżyńskiej nowe wsie o tych samych nazwach zgodnych z ich nazwiskami, a nowe gałęzie tych rodów nie przyjmowały nowych nazwisk. Stąd np. było kilkanaście wsi Konopki w ziemi łomżyńskiej i wiskiej, w których mieszkaly gałęzie rodu Konopków o niezmiennym nazwisku. Tak samo w kilku wsiach Kossaki siedzieli rozrodzeni Kossakowscy, w kilku Gutach Gutowscy, w kilku Truszkach Truszkowscy itd. Karwowscy założyli w ziemi łomżyńskiej i wiskiej co najmniej 12 wsi Karwowo, zamieszkałych przez Karwowskich, ale równocześnie od innych Karwowskich poszły gałęzie, które przyjęły inne nazwiska: od Cwaliny z Karwowa wsie Cwaliny Duże i Małe i ród Cwalinów, od Cedry z Karwowa wieś Cedry-Złotystok i ród Cedrowskich, od Mściwója z Karwowa wieś Mściwuje-Puzówstok i ród Mściwujewskich. Podobnie od Sobieszczków poszli Cholewińscy, Czarnowscy, Kołomyjscy i Uńdowscy, a od Kołaków Ciborowscy, Głodowscy, Kielczewscy, Kołakowscy, Męczkowscy, Mroczkowscy, Ostrowscy z Guni, Saniewscy, Zambrzyccy. Bywało też, że od synów pierwszego osadnika pochodziło potomstwo o różnych nazwiskach, np. od synów Wojciecha Kołaka poszli Kołakowscy, Głodowscy i Ostrowscy, a od jego brata Saniewscy.

Wytwarzające się na wschodnim Mazowszu rody początkowo nosiły nazwiska w formie prymarnej — nazwiska stare przyniesione z zachodniego Mazowsza lub nowe już tu uformowane: Bacz, Białosuknia, Cholewa, Choroman, Cieciorka, Duchna, Dziegiel, Goś, Kołak, Krusz, Rzębiejka, Szczodruch, Wróbel, Zegadło itd., a pochodzące od przezwiska lub zdrobniałego imienia założyciela nowego rodu lub jednego z kolejnych jego potomków. Z czasem, głównie w XVI w., większość rodów przyjęła nazwiska przymiotnikowe na -ski, -cki od nazw wsi, np. od Czarnowa Czarnowscy, od Lutostani Lutostańscy, od Truszek Truszkowscy. Sporą nazwisk przymiotnikowych utworzono od nazw wsi typu rodowego, a więc w ich rdzeniu jest pierwotne nazwisko rodu lub imię założyciela nowej gałęzi rodu. Ta zbieżność pociąga za sobą błędne mniemanie, że te nazwiska pochodzą bezpośrednio od średniowiecznych nazwisk, choć faktycznie utworzono je od nazw wsi, np. Wszeborowscy mają nazwisko od wsi Wszebory, którą założył ich przodek Wszebor Załuska z Załusek, Ożarowscy od wsi Ożary założonej przez Ożara z Czernic, Gosiewscy od wsi Gosie, którym dał początek Gotard, tj. Goś z Milewa. Podobnie Ciborowscy (wieś Cibory, założyciel wsi i rodu Cibor, tj. Ścibor Kołak z Kołaków), Kołackowscy (Kołaczki ← Kołaczek z Sierzput), Włodkowscy

(Włodki ← Włodek z Partniewa), Gawkowscy (Gawki ← Gawek, tj. Gabriel), Wróblewscy (Wróble ← Stanisław Wróbel z Rcieszewa), Kołakowscy (kilka wsi Kołaki ← różni Kołakowie), Truszkowscy (kilka wsi Truszki ← różni Truszkowie), Kossakowscy (kilka wsi Kossaki ← różni Kossakowie) itd.

Nazwiska przymiotnikowe na -ski, -cki tworzone w zasadzie od pierwszych członków nazw wsi, wyjątkowo od drugich, np. Michnowski od wsi Kurzątki-Michny, Mierkowski od wsi Kurzątki-Mierki, Tańkowski od wsi Kurzątki-Tańki, Nowowiejscy od wsi Wyrzyki-Nowawieś, Jankowscy od wsi Zambrzyca-Jankowo, Zalescy od wsi Zambrzyca-Zalesie, inni Zalescy od wsi Szczodruchy-Zalesie, Ostrowscy od wsi Gunie-Ostrów, jeszcze inni Zalescy od wsi Chomętowo-Zalesie itp. W 1638 r. Chomętowscy z Chomętowa Starego zeznali, że Jerzy Zaleski pochodzi z Chomętowa i jak oni jest herbu Prus, a tylko niektórzy z nich od trzech wsi zwanych Zalesie, które do tego Chomętowa należą, przewali się Zaleskimi¹⁹⁴. Jedni więc przyjmując nazwisko od drugiego członu nazwy nawiązywali do imienia założyciela gałęzi rodu, np. Michnowscy, Mierkowscy, Tańkowsy, a inni, jak np. Szczodruhowie, przyjmując nazwisko Zaleski, lub Kołakowie-Guniowie ze wsi Gunie-Ostrów przybierając nazwisko Ostrowski, zrywali tę więź. Podobnie uczynili Sobieszczkowie przyjmując nazwiska Czarnowski i Kołomyjski, lub Kołakowie z Głodowa, którzy przyjęli nazwisko Głódowski.

W niektórych nazwiskach zachowała się nazwa herbu bezpośrednio (Cwalina, Grzymała, Łada, Łuba, Trzaska, Wścieklica, Zagroda, Zaręba) lub pośrednio przez nazwę wsi (Cholewiński, Cwaliński, Modzelewski, Puchalski, Rogalski, Sokołowski, Żebrowski).

Niewiele rodów pozostało przy średniowiecznych prymarnych nazwiskach rodowych: Cwalina, Faszczka, Gałaska, Glinka, Gosk, Grzymała, Jawor, Jemieliły, Konopka, Łada, Łuba, Nagórka, Trzaska, Tyszka, Waga, Walocha, Wiszowaty, Wojsz, Wścieklica, Zagroby, Załuska, Zaręba. Część z nich jest identyczna z wymienionymi nazwami ich herbów, a parę pochodzi od imion założycieli nowej gałęzi rodu. Goskowie mają nazwisko od Gosława z Kijewic, który w 1426 r. dostał 20 włók nad rzeką Mały Brok i dał początek wsiom Goski i temu rodowi¹⁹⁵, Wojszowie od Wojsława z Węgrzynowa, który osiadł na części Mierzejewa¹⁹⁶ (wieś Mierzejewo-Wojsze), Wagowie od Wagi z Drożęcina. Zdarzało się — ale bardzo rzadko — że nowo osiadły ród przejmował nazwisko po rodzie poprzednim, np. Wojciech Chorąbała, wójt z Pniew, wykupiwszy Pucha-

¹⁹⁴ A. Boniecki, *Herbarz...*, t. 3, s. 64.

¹⁹⁵ MM I, nr 223.

¹⁹⁶ MM I, nr 506.

ły od Puchalskich herbu Puchała, dał początek Puchalskim herbu Bujno. Także w kilku wsiach o nazwie Targonie, kupionych przez członków różnych rodów, powstało kilka rodów o jednym nazwisku Targoński, lecz o różnym pochodzeniu i o różnych herbach.

W XV w. jeszcze bardzo silna była więź wspólnego pochodzenia. Jak zwykle na emigrację udawały się jednostki najenergiczniejsze, najbardziej ekspansywne. Osiedlenie się na terenie obcym, pogranicznym, bezludnym, pokrytym jeszcze puszcza, którą trzeba było własnymi rękami wyciąć, wymagało zapewnienia sobie choć trochę bezpieczeństwa. Taką pomoc dawało przede wszystkim osiedlanie się w pobliżu braci lub bliższych krewnych, np. można zauważyć, że blisko siebie osiedlili się Kołakowie, Modzele, Kurzątki, Cholewy, Bujny itd. Większość jednak nowych sąsiadów była obca sobie. Różne przyczyny (np. spory graniczne) powodowały też, że dochodziło do licznych zatargów, bójek. Nie istniejące księgi łomżyńskie, zambrowskie, koleńskie były pełne zapisów, mówiących o sporach i zatargach, przeradzających się nawet w krwawe rozprawy. Rodziny wtedy występowały w obronie swych zagrożonych braci i krewnych. Solidarność i obrona rodziny przy braku jeszcze więzów sąsiedztwa i pokrewieństwa z nowymi sąsiadami były jedynymi formami ochrony i bezpieczeństwa (nie miało to nic wspólnego z relikdami ustroju rodowego, jak sądzili niektórzy badacze). Dlatego też książęta mazowieccy i ich urzędnicy, ustanawiając wysokie wadnia za zerwanie nakazanego przez księcia pokoju między zwaśnionymi stronami, nakładali je nie tylko na bezpośrednich sprawców, ale również na ich krewnych w obrębie powiatu, np. ustanowione w 1446 r. wadium między Piotrem ze Śledziów a Stanisławem synem Sędziwoja z Prątnika równocześnie założono między ród Zagrobów, do którego należał Śledziwski, i ród Bujnów, z którego pochodził ten Prątnicki. Podobnie w 1453 r. założono wadium między Pomianów i Wierzbów w związku ze sporem między Trojanem Białosuknią (Pomian) a Maciejem Łysąswinią z Bagienicy (Wierzbowa)¹⁹⁷. Tak trwało póki nie wytworzyła się bliska więź społeczna i krewniacza na miejscu. Wraz z tym skończyło się zakładanie wadiów między rodami zwaśnionych stron (ostatnie znane tego rodzaju wadium na wschodnim Mazowszu pochodzi z 1508 r. i dotyczy Bujnów i Prusów w ziemi wiśkiej — MZH nr 861 i 870). Już w ciągu wieku XV przez małżeństwa zaczęły wytwarzać się nowe związki pokrewieństwa, które utrwalone w wiekach następnych nie pozostały bez wpływu na jedność antropologiczną, na zwyczaje i obyczaje, na trwałość więzów społecznych i kulturowych wśród tej bardzo stabilnej części ludności ziemi łomżyńskiej.

¹⁹⁷ A. Wolff, MZH, nr 46, 90 i inne liczne tu przykłady.

12. Pochodzenie nazw miejscowości i charakterystyczne cechy miejscowego nazewnictwa

Różna geneza wsi łomżyńskich, jednorazowe założenie jednych wsi i rozciągnięte w czasie powstawanie innych, uwidacznia się również w nazewnictwie wsi łomżyńskich. Dawne wsie chłopskie, stanowiące niegdyś własność księcia, instytucji kościelnych i zamożniejszej szlachty, noszą nazwy prawie wyłącznie jednoczłonowe (czasami z dodanym później przymiotnikiem np. Płock Borowy, Stara Łomża, Susk Stary, Wola Zambrowska, Zawady Kościelne) i prawie bez wyjątku ich nazwy są niezmiennie od momentu założenia wsi (do tych nielicznych wyjątków należała wieś Stawiska k. Zambrowa, która po ponownej lokacji zmieniła nazwę na Wola Zambrowska). Otrzymały one przeważnie swe nazwy od już istniejącej nazwy rzeczki, lasu lub innego obiektu czy miejsca, np. Borkowo, Bożenica, Cydzyn, Czarnowiec, Dębowo, Drogoszewo, Dzierzbia, Giełczyn, Kąty, Kisielnica, Kleczkowo, Klonowo, Kobylin, Kołomyja, Korzeniste, Koskowo, Kumelsk, Kupiski, Laskowiec, Lubotyń, Łabno, Ławy, Łączyno, Łomżyca, Mątwa, Miastkowo, Ośnik, Peża, Piątnica, Pniewo, Podgórze, Podosie, Poryte, Radgoszcz, Rozwory, Rybno, Rydzevo, Rząśnik, Rzekuń, Siemień, Sławiec, Smlodowo, Susk, Szczepankowo, Tarnowo, Troszyn, Turobin, Woniecko, Wszerzec, Zabiele, Zamość, Zaskrodzie, Zawady, Żyznowo, a więc nazwy tych wsi były starsze od samych wsi. Tylko kilka z tych przejętych od obiektów topograficznych nazw z czasem uległo nieznacznej zmianie, np. Brzeźnica w Zbrzeźnica, Głębociec w Głęboz, Laskowo nad Jabłonią w Laskowiec, Somowa Góra w Szumowo-Góra, Smlodowo w Śniadowo, Stawiska w Stawiski, lub utraciło w nazwach odrzecznych — stok (Czarnocinstok w Czarnocin, Czerwonystok w Czerwone, podobnie Gromadzynstok, Lachówstok, Wiszowatystok, Wykówstok). Może niektóre z tych nazw pochodzących od dawnych nazw były wcześniej, jak już na początku wspomniałem, nazwami starych zniszczonych wsi oraz nazwami krótkotrwałych osad bartników, rybaków czy myśliwych. Również część nazw wsi drobnoszlacheckich mogła być tegoż pochodzenia. Wyjątkowo w tej grupie wsi chłopskich nadawano nazwę nową, specjalnie utworzoną, np. nazwa wsi Janowo k. Kolna pochodzi od Jana Szczkwanego, jej założyciela.

Inaczej powstały nazwy wsi drobnoszlacheckich. Przeważnie wytwarzały się one stopniowo, zmieniały się, by w końcu utrwalić się w złożeniu dwu-, a nawet trzy-, czteroczłonowym, tak charakterystycznym dla wschodniomazowieckich wsi o genezie jednodworczej. Wprawdzie nieraz pierwsi odbiorcy nadań nadawali od razu nazwę, o czym bywa wzmianka w dokumencie nadania, ale tylko część tych pierwszych nazw przyjęła

się i utrwaliła w formie nadanej wsi na samym początku. Na przykład według dokumentu z 1414 r. Michał obdarzony 30 włókami nad Rużcem nazwał je Milewem¹⁹⁸, i nazwa ta utrzymała się. Paweł z Truszek nazwał Pawłowem nadane mu ok. 1415 r. 20 włók w lesie Radgoszcz przy źródłach Trzcianki¹⁹⁹, a przyjęła się dla nowej osady nazwa Truszki. Wojciech Kołak chciał (ok. 1416 r.) by jego wieś nad Dębem zwała się Kołakowo²⁰⁰, a utrwaliła się dla niej nazwa Kołaki (Kościelne), Mikołaj Niemłodek z Łomży, otrzymawszy ok. 1417 r. 20 włók nad rzeką Wincentą, nazwał je na przekór swemu przezwisku Młodzianowem²⁰¹. Dziś ta wieś nosi nazwę Okurowo-Młodzianowo. Filip z Budkowa nazwał nadane mu w 1421 r. 20 włók nad rzeką Wincentą Łowczewem²⁰², a przyjęła się nazwa Filipki (Duże i Małe). Nowa wieś pod Kleczkowem miała być nazwana (w 1457 r.) od Stanisława z Kleczkowa Stanisławowicami, lecz tę nazwę wyparła nazwa Zawady²⁰³.

Najczęściej jednak początkowo nową osadę drobnego rycerza określano nazwą rzeczki lub miejsca, w którym ją założono oraz jego imieniem lub przezwiskiem, bo to najlepiej orientowało. Było więc np. siedlisko Modzela na Sokołowej Łące (dziś grupa wsi Modzele), Śmierdzigrocha od Somowej Góry, Puchały w Sokołowej Łące (wieś Puchały), Bacza z Lasań (Bacze Suche), Włodka w Łosowej Przystani (Włodki), Sokołów u Wierzchu Dobrzyicy (Sokoły), Andrzeja Podładka w Leśniewie (Podłatki-Leśniewo), Wojciecha Kołaka nad Dębem (Kołaki Kościelne), dziedzina Olka Szczodrucha w Zalesiu (Szczodruchy-Zalesie) itd. To samo po łacinie oddawano: Maciej Łysaświnia *in sumitate Skroda* (Bagieńskie), Tomasz *de Puzowstok* (Cwaliny), Mściwój *de Puzowstok* (Mściwuje), Krystyn *Trusk in Poniklystok* (Truszki), Mikołaj *Wścieklica de Bialunino* (Wścieklice), *Gut super ortu rivuli Scroda* (Guty), *Kurzątka super Scroda*, Paweł *Kowal de super vertice Lesczniczca*, *Czach de Damb* (Czosaki) itp.

Nazwy rzeczek, lasów, miejsc, stały się również trwałymi nazwami sporej grupy wsi szlacheckich (np. Białobrzeg, Brzozowo, Chłudnie, Chrostowo, Czarnowo, Czartoria, Danowo, Dąbek, Długoborz, Gać, Górki, Grądy, Gumowo, Jakać, Jastrząbka, Kalinówka, Kamionowo, Lutostań, Łętowo, Maleszewo, Mierzejewo, Opęchowo, Przeździecko, Rakowo, Rogienice, Skroda, Wierzbowo, Wincenta, Wysokie, Zabiele, Zalesie, Zambrzyca, Zaorze, Zaruzie). Parę z tych nazw uległo z czasem przekształceniu

¹⁹⁸ I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 266.

¹⁹⁹ MK 3, k. 16v.

²⁰⁰ MK 3, k. 112v.

²⁰¹ MK 3, k. 65.

²⁰² MK 3, k. 75—76.

²⁰³ *Kapiciana* nr 76; I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 171.

(np. Grabowiec koło Chlebiotek w Grabowo, Kurp w Kurpie, Pstrążnik w Pstrągi, Śledziowe w Śledzie). W początkach osiedlania było nawet po kilka wsi o takiej samej nazwie pochodzenia topograficznego, np. Ciepłystok, Dąb, Dzierzbia, Jabłoń, Leśnica, Łętownica, Mancz, Milan, Ponikłystok itd., nim każda z tych wsi otrzymała własną inną nazwę, np. wsie o nazwie Sokola (Sokołowa) Łąka nazwy: Gać, Milewo, Modzele, Puchały i Wyrzyki. Nazwy topograficzne takie jak Zabiele, Zaruzie, Zagacie i Zaskrodzie wskazują na kierunek osadnictwa w stosunku do Nowogrodu i Łomży. Zaorze otrzymało swą nazwę w stosunku do Czerwina.

Większość tych pierwszych nazw osad szlacheckich następnie została przesunięta na drugie miejsce, np. Bełczącystok, Białabiel, Białunino, Białystok, Bystrystok, Ciepłestoki, Dąb, Dzierzbia, Góra, Jabłoń, Jałbrzykówstok, Jaworówka, Kałęczyn, Kołomyja, Konotopa, Koprzywnica, Leśnica, Leśniewo, Lipno, Lutostań, Łabna, Łętownica, Łomżyca, Łopienite, Małestoki, Mały Brok, Mancz, Mierzejewo, Milan, Olszanka, Ostrów, Pacha, Pogorzal, Ponikłystok, Prątnik, Puzowstok, Pyszna Pacha, Sokola (Sokołowa) Łąka, Studzianki, Suchodół, Sulkówstok, Świdrówostrów, Toczyłowo, Wądołowo, Wietrzychowo, Witnica, Wybranowo, Zalesie, Zambrzyca, Zaorze, Złotystok, Zycharzewo, Żarnowiec, a nawet w ogóle znikła w nazwie wsi, np. Ciemna Dąbrowa (to później Krajewo-Ćwikły), Dzirzbsko (Miesiołki), Kamonobród (Obidzino-Jaśki), Lasany lub Lasań (Bacze), Łosowa Przystań (Włodki), Milejowa Góra (Cibory-Witki), Niebocząc (Strękowo), Niżna Łąka (Chojny Stare, Chojny-Naruszczyki), Slina (Targonie), Trzcianka (Truszki-Kruki, Truszki-Pikule, Truszki-Sapki).

Te starsze nazwy były wypierane przez produktywniejsze nazwy rodowe, które stały się również od razu nazwami wielu innych wsi. Pochodziły one od imienia, względnie nazwiska, przezwiska, przydomku lub herbu pierwszego osadnika, a nawet dopiero od jednego z kolejnych jego następców, np. Aksamity, Białosuknie, Borzymy, Bryszki, Cedry, Chlewiotki (dziś Chlebiotki), Cholewy, Choromany, Chrzczony, Cibory, Cwaliny, Czachy, Czartosze, Czosaki, Ćwikły, Dobki, Duchny, Faski, Faszcze, Filipki, Filochy, Gawki, Gierlachy, Gierwaty, Gosie, Goski, Goworki, Gronostaje, Grzymały, Gumki, Gunie, Jarnuty, Jaskółki, Jawory, Kielcze, Klimasze, Kołaczki, Kossaki, Koty, Koziki, Krawce (później Krzewo Stare, Nowe i Plebanki), Lenarty, Łady, Łosie, Łuby, Mieczki, Miesiołki, Mściwuje, Ożary, Podłatki, Popki, Pruszki, Pryki, Przeczki, Puchały, Radwany, Rogale, Rykacze, Rzębiejki (Rzębiki), Sanie, Sasiny, Sędziwoje, Sierzputy, Skrzyńki, Sokoły, Stylągi, Sulimy, Sułki, Szczodruchy, Szeligi, Szkarłupy, Święszki, Świętki, Tafiły, Trojany, Trzaski, Wagi, Walochoy, Wądołki (przydomek Kozikowskich od wsi Wądołowo), Włodki, Wojsze, Wróble, Wszebory, Wścieklice, Zagroby, Zanie. Przeważnie zna-

na jest osoba, której imię, nazwisko czy przezwisko dało rodową nazwę wsi²⁰⁴.

Wsie początkowo noszące taką samą nazwę patronimiczną z czasem przyjmowały na jej miejsce także różne nazwy rodowe, np. jedne Czatozowice zostały nazwane Gawkami (od Gabriela zwanego zdrobniale Gawką), a drugie Zarebami (od rodu, który w tej wsi osiadł). Podobnie miejsce nazwy Dobrochowice, noszonej przez kilka wsi, zajęły nazwy Dobrochy, Szeligi, Łady Borowe i Łady Polne. Niektóre nierodowe nazwy wsi nawet przybrały formę nazw rodowych, np. Dobrochowice → Dobrochy, Dziegielewo → Dziegiele, Kruszewo → Krusze, Kurp → Kurpie, Pstrążnik → Pstrągi, Ońdowo → Uńdy, Szablówo → Szabły, Śledziowe → Śledzie. Wśród nazw wsi szlacheckich niewiele powstało nowych, trwałych nazw dzierżawczych: Młodzianowo, Pachuczyn (od Pachuczego, tj. Pawła z Czernic), Strękowo (od Jana Stręka z Brulina), Śmiarowo. Parę różnych nazw przekształciło się w nazwę o formie dzierżawczej: Braciszewice → Brajczewo, Krajewice → Krajewo, Grabowiec k. Chlebiotek → Grabowo.

Sporo nazw rodowych również przeniesiono na wschodnie Mazowsze z zachodniego Mazowsza, np. Bacze, Chorzele, Ciecioriki, Dziegiele, Gałaski, Glinki, Grochy, Guty, Kołaki, Konopki, Korytki, Kurzątki, Modzele, Pęsy, Rostki, Rutki, Rykacze, Ślasy, Targonie, Truszki, Tyszki, Wyrzyki, Załuski, Zareby, Żebry, Żochy. Należy zauważyć, że część tych nazw przeniesionych powtarza się w różnych miejscach ziemi łomżyńskiej i wiskiej, np. Guty, Kołaki, Konopki, Korytki, Modzele, Rostki, Ślasy, Truszki, Tyszki, Wyrzyki, Załuski, Żebry, a także na Mazurach pod Piszem i Elkiem, np. Guty, Konopki, Kurzątki, Rostki. Niektóre rody nadały więc swoje nazwy rodowe nie jednej a kilku, a nawet kilkunastu wsiom.

Również część nowych wsi otrzymała na pamiątkę inne typy nazw opuszczonych gniazd rodowych na zachodnim Mazowszu, np. Bagienica (Bagieńskie), Brulin, Chomętowo, Czernice, Dłużniewo, Jarciszewo (Rciszewo, dziś Wróble), Karwowo, Komorowo, Kruszewo, Lewice (nie istnieją), Łaś, Łowczewo (późniejsze Filipki Duże i Małe), Mężenin, Obidzino, Płockie (Krajewice, następnie Krajewo), Rębiszewo, Rupin, Skarżyn, Wielun, Żmijewo. Stąd też jest wiele nazw identycznych pod Łomżą, Ciechanowem, Płońskiem, Różanem czy Przasnyszem. W grupie nazw wsi chłopskich niewątpliwie pamiątkową nazwą jest Mały Płock; nazwa nadana na cześć Płocka.

Aby utrzymywać więź między nazwą nową a starą, wymienioną w dokumencie nadania lub sprzedaży, używano w aktach prawnych, w lic-

²⁰⁴ Zob. wyżej s. 80—83.

nych wpisach w księgach ziemskich, w rejestrach podatkowych i później w aktach hipotecznych nieraz paru nazw dla jednej wsi, stąd w ziemi łomżyńskiej, jak w ogóle na wschodnim Mazowszu, powstało wiele nazw dwu- a nawet trzy- i czteroczłonowych, jak np. Bacze Suche-Lasań, Choromany-Witnica, Choromany Zabelne-Lubicze, Cibory-Milejowa Góra, Cwaliny Małe-Puzówstok, Ćwikły-Krajewo-Dąb, Dzbenin-Pyszna Pacha, Gosie Duże-Sokolaląka, Gosie Małe-Leśnica, Gosie-Otole-Małystok, Gosie-Wybrany-Kołomyja, Goski-Parwa Brok, Grzymały-Belczącystok, Gunie-Kołaki-Ostrów, Konopki Leśne-Jaworówka, Kossaki Wielkie-Bujnowo, Krajewo Białe-Jabłoń, Krajewo-Płockie-Łętowo-Brzozowo, Krajewo-Płońskie-Starawieś, Krajewo-Szatany-Białabiel, Łaś-Toczyłowo, Ożary (Ożarki) Małe-Olszanka, Ożary Wielkie-Zambrzyca, Podłatki Duże-Leśniewo, Radwany-Zaorze, Rogale Wielkie-Dzierzbia, Rutki-Kurówstok, Sasiny-Łętownica, Skroda Mała-Dobki, Sulimy-Załęże-Lenarty, Tyszki-Pirogi-Wądołowo, Żebry-Wybranowo, Żmijewo-Mancz, Żochy-Milan itp.

Najczęściej nowa nazwa — zazwyczaj rodowa — stała się nazwą pierwszą, a nazwa poprzednia, wymieniona w dokumentach lub określająca położenie osady w pierwszych latach jej istnienia przeszła na drugie miejsce ²⁰⁵, np. wszystkie wsie nad rzeczkami Dąb i Jabłoń mają nazwy tych rzeczek na drugim miejscu (Cieciorki-Dąb, Faszczce-Jabłoń itd.). Ukształtowanie się dzisiejszej złożonej formy nazwy było długim procesem. Najpierw nazwą wsi była nazwa rzeczki lub nazwa miejsca z imieniem lub przezwiskiem osadnika. Następnie nazwy niektórych wsi występowały z łacińskim lub polskim określeniem położenia i nazwy rzeki, np. *Buczyno super fluvio Orz*, *Chmielewo super Orz*, *Czarnowo in rivlo Damb*, *Kowalewo iuxta Poniklystok*, *Kurzutki super Dzierzbia*, *Puchały super Sokolalanka*, *Sulimy super Scroda*, *Proszki na Jabłoni* (już w 1425 r.). Gunie-Ostrów w 1442 r. zapisano: *Kolaki alias na ostrowe* ²⁰⁶. W końcu z nazw wsi wypadły *super*, *in rivlo*, *iuxta*, *na* i zostały tylko same nazwy i tak powstały: Czarnowo-Dąb, Pruski-Jabłoń, Modzele-Sokolaląka, Sędziwuje-Prątnik, Grzymały-Belczącystok, Sasiny-Łętownica, itp., w których drugim członem jest nazwa rzeczki. Nie zawsze ten środkowy łaciński lub polski człon od razu zanikł — wsie położone u źródła rzeczki lub w jego pobliżu dłużej nosiły polskie *wierzch* lub łacińskie *vertice*, *sumitate* w nazwie, np. Bagienice Sumitate Skroda lub Bagieńskie Wierzch Skroda, Cholewy Vertice Mała Kołomyja, Cwaliny Małe Wierzch Puzówstok, Konopki Młode Vertice Łomżyca, Mężenin Wierzch Olszanka, Sokoły Wielkie Wierzch Dzierzbia, Wądołki Wierzch Prątnika, Zabiele Sumitate Białystok. Ten typ złożenia utrzymał się najdłużej. W nazwie

²⁰⁵ Zob. wyżej s. 86—87.

²⁰⁶ Notaty K. Tymienieckiego, Łomża 1, k. 410.

Wiśniewo (później Wiśniówek) Vertice Kołomyja łacińskie *vertice* nawet spolszczyło się na nic nie znaczące po polsku Wiertycze.

Typy nazw złożonych z Wierzch, Vertice, Brzeg, Sumitate, iuxta, super, in, a potem tylko złożenie z nazwą rzeki lub miejsca wskazują także na potrzebę wyraźnego określenia położenia miejscowości i odróżnienia od innej wsi o podobnej nazwie, np. Pruski-Jabłoń a Pruski-Zalesie, Tyszki-Łabno a Tyszki-Wądołowo, Koziki-Wądołowo a Koziki-Jałbrzykówstok. Dziś byśmy użyli w tym typie nazwy „nad”, np. Poryte nad Jabłonią, Konopki Młode nad Łomżycą. Wyjątkową była nazwa Chłudnie Brzeg Czetna określająca, że ta część Chłudni leży nad brzegiem rzeki Czetny. Z kolei łacińskie zwroty w niektórych nazwach (podobnie jak łacińskie *a* w nazwach wsi nad rzeką Wisłą: Świdry a Wissa, Karwowo a Wissa itd.) wyraźnie wskazują na urzędowe, prawne pochodzenie i zapotrzebowanie tego typu złożonych nazw, których na co dzień nie używano i dlatego też wiele z tych złożzeń, znanych z licznych wcześniejszych i późniejszych źródeł, dziś już faktycznie zanikło.

Bez porównania rzadziej w nazwach wsi pierwszym członem złożonej nazwy stały się nazwy rzeczek (np. Gać, Jakać, Jastrząbka, Kalinówka, Skroda, Zambrzyca) lub starsze nazwy terenowe (np. Białobrzeg, Chłudnie, Czartoria, Maleszewo, Mierzejewo, Przeździecko). Więcej nazw odrzecznych stało się jednoczłonowymi nazwami wsi chłopskich (np. Bożenica, Dzierzbia, Kisielnica, Kołomyja, Kołomyjka, Łabna, Łomżycza, Małowica, Peza, Rząśnik). Niektóre z tych samych nazw równocześnie stały się drugimi członami nazw wsi drobnoszlacheckich (np. Rogale-Dzierzbia, Cholewy Małe-Kołomyja, Tyszki-Łabna, Konopki-Wierzch Łomżycza).

Zupełnie inny rodzaj nazw złożonych, którego nie należy mylić z omówionymi, stanowią nazwy wsi rodowych, które w wyniku działań rodzinnych rozpadły się na mniejsze osady. Inna więc też była ich geneza. Pierwszą nazwą w tej grupie nazw złożonych jest zazwyczaj wspólna nazwa rodowa lub — rzadziej — pierwotna topograficzna nazwa osady, która się utrzymała, a drugą jest najczęściej nazwa gałęzi rodu, pochodząca od imienia lub przezwiska protoplasty tej gałęzi lub jednego z jego kolejnych potomków (np. Białobrzeg-Kieble, Białobrzeg-Sapoty, Boguszyce-Andrzejki, Boguszyce-Warehoły, Chłudnie-Waśki, Chojny-Naruszczki, Chojny-Śmisie, Chomętowo-Korzaki, Chomętowo-Zalesie-Barłogowizna, Chomętowo-Zalesie-Poczynki, Chomętowo-Zalesie-Wężykowizna, Cibory-Chrzczony, Cibory-Gołockie, Cibory-Kołaczkki, Cibory-Krupy, Cibory-Marki, Cibory-Opielaki, Cibory-Szpinaki, Cibory-Tury, Cibory-Witki, Czartoria-Krzyki, Czartoria-Pękale, Czartoria-Wydźgi, Czartosze-Jaźwiny, Czartosze-Mrozy, Czochanie-Dobrochy, Czochanie-Łydynie, Dobki-Mścichy, Duchny-Robaki itd.). Drugi lub trzeci trzon oznacza, że np. we wsi Cibory-Chrzczony mieszkają potomkowie Chrzczona,

tj. Krystyna Ciborowskiego, w Ciborach-Krupach potomkowie Ciborowskiego o przydomku Krupa, a w Zambrzycach-Królach potomkowie Przelcawa zwanego Król (żył w 1439 r.).

Rzadziej nowa odrośl otrzymywała jako drugi człon nazwy nazwę topograficzną (np. Jakać-Borki, Jemielite-Żabin, Krajewo-Brzozowo, Obidzino-Laskowiec, Rębiszewo-Studzianki, Truszki-Zalesie, Wierzbowo-Ostrów, Wierzbowo-Odraniewo) albo przymiotnik określający położenie (np. Białołbrzeg Bliższy i Dalszy, Czaplice Osobne, Guty Podlesne, Jakać Borowa, Konopki Leśne, Korytki Borowe, Korytki Leśne, Kossaki Nadbielne, Krajewo Borowe, Łady Borowe, Łady Polne, Sierzputy Zagajne, Wądołki Borowe, Zaruzie Borowe), wielkość (np. Duże, Wielkie, Małe), stosunek chronologiczny między wsiami macierzystą i nową (np. Chojny Stare i Młode, Duchny Stare i Młode, Jakać Stara i Młoda, Jastrząbka Stara i Młoda, Konopki Stare i Młode, Mierzejewo-Janki Stare i Młode) lub inną cechą nowej wsi (np. Chłudnie-Kupnina, Dobki Piaseczne, Gosie-Wybrany, Guty-Poddenki, Kossaki-Ostatki, Rogienice Piaseczne). Charakterystyczną grupkę stanowiły wsie z drugim członem Wypychy (np. Chomętowo-Zalesie-Wypychy, Jemielite-Wypychy, Kaczyno-Wypychy, Mierzejewo-Wypychy, Modzele-Wypychy, Rogienice-Wypychy, Szczodruchy-Wypychy, Zambrzyca-Wypychy), oznaczającym wyodrębnioną — wypchniętą — ze wsi macierzystej gałąź rodu z nową, własną osadą, którą początkowo było jedno gospodarstwo. Niektóre z tych Wypychów zanikły albo zmieniły swą nazwę. Zapewne też było ich dużo więcej niż można obecnie ustalić.

Czasami wydzielona nowa osada otrzymała drugą nazwę od nazwiska lub gniazda nowego rodu, który osiedlił się w niej na miejscu rodu założycieli. Drugi człon w tej grupie nazw złożonych pochodzi od nazwiska nowego rodu. Tak powstały np. nazwy: Boguszyce-Zagroby (od rodu Zagrobów herbu Zagroba), Boguszyce-Kisiołki (od Kisielnickich), Ćwikły-Krajewo-Dąb (od Krajewskich osiadłych na miejscu Ćwikłów), Drożęcina-Nagórki (od Nagórskich), Drożęcina-Komory (od Komorowskich), Drożęcina-Wagi (od Wagów), Drożęcina-Lubiejewo (od imienia Lubiewo, jakie nosił właściciel części Drożęcina), Duchny-Cwaliny (od Cwalinów, którzy osiedlili się na miejscu Duchnów), Wykowo-Bialiki (od rodu Białosukniów), Wykowo-Górskie (od Górskich), Wykowo-Rupin (od Rupińskich), Zakrzewo-Zagroby (od Zagrobów).

Zupełnie inny rodzaj nazw złożonych powstał wskutek połączenia dwóch osad w jedną miejscowość: Brajczewo-Sierzputy, Grądy-Woniec-ko, Rostki-Świdrówostrów-Lisowo-Borowo (wieś Rostki-Świdrówostrów i przyłączone do niej grunta po wsi Lisowo-Borowo), Rydzewo-Święszki (Rydzewo i Obidzino-Święszki). Nie należy więc mieszać tych nazw złożonych z innymi typami złożeń.

O nazwie wsi, rodzaju nazwy, o składzie nazw złożonych i kolejności członów w złożeniu, zmianach nazwy i jej trwałości decydowało szereg czynników i uwarunkowań: istnienie starszych nazw topograficznych, imię lub przydomek założyciela czy osadźcy wsi, ewentualnie nazwa rodu lub przydomek gałęzi rodu, czas i miejsce założenia wsi, charakter społeczny wsi i jego zmiany, rodzaj własności, dalsze dzieje wsi i rodu w niej zamieszkującego, chęć utrwalenia prawa własności do wsi w formie nazwy złożonej, konserwatyzm zapisów w aktach urzędowych. Samo środowisko geograficzne, m.in. ze względu na słabe urzeźbienie terenu, nie wywarło większego bezpośredniego wpływu na nazewnictwo wschodniego Mazowsza (zaledwie kilkanaście nazw typu: Białobrzeg, Biel, Borki, Dąbrowa, Długi Bór, Głęboć, Góra, Górki, Grądy, Jeziorko, Ławy, Niżna Łąka, Ostrów, Podgórze, Połomia, Poryte, Strumienie, Suchodół, Wądoły, Zabiele, Zakrzewo, Zalesie, Zawady; też trochę przymiotników charakteryzujących środowisko geograficzne: Borowy, Leśny, Nadbielny, Piaseczny, Podleśny, Polny, Zabienny, Zagajny), ale za to oddziało pośrednio bardzo mocno poprzez nazwy własne licznych obiektów topograficznych (rzeczek, bagien, łąk, lasów, borów, wzgórz itd.), które stały się nazwami wielu wsi. Stąd też sporo nazw jest dużo starszych od samych wsi. Na powstanie i dalsze zmiany nazw istotny wpływ miało też to, czy wieś powstała od razu jako wielodworcza wieś chłopska, czy tworzyła się ona stopniowo w ciągu wielu lat z jednodworczej osady drobnorycerskiej. Istotne znaczenie miało również, czy zamieszkujący wieś ród rozrodził się i podzielił posiadaną majątność na mniejsze osady czy nie. Przejście wsi we władanie innego rodu, osiedlenie chłopów na miejscu drobnej szlachty i odwrotnie szlachty na miejscu chłopów nieraz powodowało zmianę nazwy wsi.

Różnorodna geneza wsi drobnoszlacheckich i dalsze zmiany ich struktury osadniczej, własnościowej i społecznej oraz utrzymywanie w zapisach urzędowych dawnych nazw z nowymi ukształtowały cztery zasadnicze rodzaje nazw złożonych (wielocłonowych). Jeden rodzaj stanowi złożenie: nazwa nowsza (przeważnie rodowa) + nazwa starsza wsi (często topograficzna), np. Obidzino-Kamonobród, Podłatki-Leśniewo, Strękowo-Nieboząc, Zanie-Leśnica, Żochy-Milan; drugi: nazwa własna wsi (będąca od samego początku nazwą tej wsi) + nazwa rzeki, np. Poryte-Jabłoń, Łętowo-Dąb; trzeci: nazwa rodowa lub rzadziej topograficzna + nazwa gałęzi rodu, np. Cibory-Krupy, Cibory-Opielaki, Czartoria-Krzyki, Czartoria-Wydzgi, Wierzbowo-Zdunki, Wierzbowo-Kopanki; czwarty: połączenie nazw dwóch wsi, np. Brajczewo-Sierzputy. Rodowy charakter wsi drobnoszlacheckich spowodował, że większość pierwotnych nazw wsi (przeważnie przeniesionych z nazw obiektów topograficznych) ustąpiła nowym nazwom rodowym i przeszła na drugie miejsce lub przybrała

(o wiele rzadziej) formę nazw rodowych. Wiele też nazw drobna szlachta przeniosła z zachodniego Mazowsza nadając je swym nowym osadom w ziemi łomżyńskiej, jak też na całym wschodnim Mazowszu i znacznej części Podlasia. Główne czynniki, które ukształtowały nazwy wsi i nadały specyficzny charakter miejscowemu nazewnictwu, tkwiły więc przede wszystkim w różnej genezie społecznej, prawnej, własnościowej i osadniczej poszczególnych wsi.

Proces tworzenia, zmiany i zaniku (części) nazw rozpoczęty w końcu XIV i w XV w. trwał jeszcze w wiekach następnych. Niektóre z nazw, głównie nazwy części wsi rodowych, pochodzą z XVI w. a inne nawet z XVII w. Między początkiem wsi a czasem utrwalenia się jej nazwy upłynęło nieraz wiele lat, np. wieś Wierzbowo-Zambrzyca należąca już w XV w. do Wierzbowskich, jeszcze w 1556 r. nosiła nazwę Zambrzyca²⁰⁷. Sporo też członów nazw złożonych nie zawsze było w stałym użyciu. Tkwiły przeważnie tylko w urzędowych aktach nawet, gdy już wyszły z obiegu. Z czasem, a zwłaszcza w ostatnich latach, wiele wsi w ziemi łomżyńskiej utraciło w swych nazwach albo pierwsze, albo drugie i dalsze człony. Na przykład, pierwszy człon zanikł w grupie wsi mających niegdyś wspólną nazwę Kurzątki. Są więc już tylko Michny zamiast Kurzątki-Michny, Tafiley zamiast Kurzątki-Tafiley itd. Także i inne podobne grupy utraciły pierwszy człon nazwy, np. Popki zamiast Białosuknie-Popki-Wrzęcystok, Waški i Kupnina zamiast Chłudnie-Waški i Chłudnie-Kupnina, ale zamiast Chłudnie-Brzeg Czetna są Chłudnie — pozostał tu pierwszy człon. Tylko drugie człony pozostały z nazw Wykowo-Bialiki, Wykowo-Rupin, Wykowo-Wincenta, Drożęcín-Nagórki, Drożęcín-Wagi, Obidzino-Laskowiec, Susk-Nowawieś, Susk-Junochoy i w licznej grupie wsi z pierwszą nazwą Mierzejewo (w niektórych spisach występuje tylko Mierzejewo-Repki), choć wsie te w dalszym ciągu zamieszkują Mierzejewscy. Wiele nazw złożonych występuje tylko w wykazach urzędowych i na mapach, ale nie ma ich już na tablicach informacyjnych przed wsiami. Tablice te i drogowskazy z reguły podają tylko jeden człon nazwy albo pierwszy, albo drugi, zależnie od tego jaki jest potocznie używany, np. w grupie wsi o wspólnej nazwie Tyszki nad Ruziem: Andrzejki, Cięgaczkki, Gostery, Nadbory i Piotrowo.

Zaprzestano też traktować jako osobne miejscowości niektóre odrębne części wsi, odrosłe wsi drobnoszlacheckich, np. dawniej osobno występujące wsie Wierzbowo-Kopanki, Wierzbowo-Odraniewo, Wierzbowo-Ostrów, Wierzbowo-Zdunki dziś tworzą jedną wieś Wierzbowo Wielkie. Podobnie Targonie Białe, Targonie-Okunie, Targonie-Stawiane to dziś Targonie

²⁰⁷ W. Semkowicz, *Wywody szlachectwa w Polsce XIV—XVII w.*, Lwów 1913, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie” t. 3, nr 342.

Wielkie; Wądołki-Bartki i Wądołki-Kopki to tylko Wądołki; Wdziękoń-Chrzczoney i Wdziękoń-Chleby to Wdziękoń; Jankowo-Kiełcze i Jankowo-Dominikowo to jedno Jankowo; Czartorja-Krzyki, Czartorja-Pękale, Czartorja-Wydzgi to jedna Czartorja; Konopki-Mikołajki, Konopki-Popki, Konopki-Seroki, Konopki-Kaitki, Konopki-Wsoły to razem Konopki-Białystok. Przeważnie nazwy te dalej są znane mieszkańcom tych wsi i są używane jako nazwy części wsi. Jednak sporo nazw wsi zupełnie zanikło albo zamieniło się w nazwy polne lub leśne wskutek zaniku w różnych wiekach wsi, których były nazwą.

13. Przynależność własnościowa wsi i miast i jej zmiany

W ziemi łomżyńskiej, tak jak wszędzie, występowały trzy rodzaje własności: panującego, duchowna i szlachecka, które ukształtowały się i utrwaliły w XV w. Nie było tylko własności miejskiej. Własność księcia, pierwotnie obejmująca całą ziemię łomżyńską, w wyniku nadań i sprzedaży bardzo się zmniejszyła pod względem terytorialnym. W ręce książąt powróciły tylko Czarnocin (przed 1425 r.), Piątnica (1435 r.), Kupiski, Nienaczewo, Małwica, Stawiska k. Zambrowa, tj. Wola Zambrowska i chyba też teren Grabówki k. Zambrowa. Drogą zamiany ks. Janusz I wziął w 1420 r. za 10 włók lasu Drażewo nad Omulwią od Macieja z Kaczyna część gruntów Kaczyna od strony Ostrołęki²⁰⁸, na których powstał później Pomian, tak nazwany od herbu Kaczyńskich. Własność książęca ilościowo nie była liczna, ale za to pod względem gospodarczym silna (miasta i duże wsie), a terytorialnym rozległa (więcej niż połowa ziemi łomżyńskiej). Do dóbr książąt mazowieckich (od 1526 r. do królów polskich) należały tutaj wszystkie miasta: Kolno z przedmieściem Łabna (Łabno), Łomża, Nowogród, Ostrołęka, Zambrów i wsie: Borkowo, Budne, Czarnocin, Czerwone, Gielczyn, Grabówka, Janowo, Kąty, Konarzyce, Kupiski, Łączyn, Łomżyca, Mały Płock, Małwica, Miastkowo, Piątnica, Podgórze, Pomian, część Siemienia, część Starej Łomży, Wola Zambrowska, Zabiele, liczne młyny na Narwi, Łomży, Gielnicy, Bożenicy, Długiej Nodze, Pisie, Czetnej, Skrodzie, Łabnej, Pęzie, Jabłoni, Zambrzycy, Ruziu, Siennicy, Omulwi, Suszy, nieraz także wyposażone w ziemię (też przy niektórych młynach później powstały wsie), Ruda Skroda i puszcza Zagajnica (w ziemi łomżyńskiej do rzeki Omulwi; rzeką Szkwą biegła granica między Zagajnicą Łomżyńską

²⁰⁸ MK 166, k. 38—41v.

a Ostrołęcką) z dworami myśliwskimi książąt (Krusko, Szkwa, Rososzna), a także Czerwony Bór, Puszcza Zambrowska (między Bagnem Wizną a Narwią) i Bór Jednaczewski. Dobra te stopniowo w XV i XVI w. rozdzielono na mniejsze jednostki (starostwa, dzierżawy), z których największym było starostwo łomżyńskie. Wójtostwa odebrane w XVI w. dziedzicznym wójtom też dawano osobno w dzierżawy dożywotnie lub w zastaw (było co najmniej 12 wójtostw, stanowiących osobne królewszczyzny).

Własność kościelna, w sumie niewielka, obejmowała tylko cztery majątki. Benedyktyni płoccy posiadali dobra Szczepankowo z wsiami Wszerzecz, Dębowo, Uśnik, Wólka, Młynek, Kraska, Zaborze. Do kanoników regularnych z Czerwińska należały dobra Lubotyń z wsiami Klonowo, Kōskowo, Rząśnik, Turobin i młynem Pryskał. Na teren ziemi łomżyńskiej przechodziła też większa część dóbr sieluńskich (zwanych później księstwem sieluńskim), stanowiących własność prepozytów kapituły katedralnej płockiej: Borawe, Goworowo, Jawory, Kamionka, Koprzywnica, Kruszewo, Lipianka, Rębisze, Żabino. Prepozyt (proboszcz) łomżyński posiadał wieś Skowronki zwane też Proboszczowską Wioską (dziś część Łomży). Poza tym plebani mieli po parę włók we wsiach parafialnych lub innych i małe folwarczki. W XVII i XVIII w. własność kościelna wzrosła przez nadania dla nowych instytucji kościelnych i nowych klasztorów, m. in. dla benedyktynek łomżyńskich (m. in. dostały Cydzyn), dla jezuitów łomżyńskich (m. in. Smlodowo, Pstrągi i część Lachowa).

Większość wsi stanowiła własność szlachecką z przewagą własności szlachty drobnej (bez poddanych) i cząstkowej (z nielicznymi poddanyami). Podstawowy zrąb dóbr zamożniejszej szlachty powstał już w początku XV w. w wyniku nadań książęcych i utrzymał się przez kilka wieków, ale także część dóbr średniej szlachty powstała przez wykup wsi komu innemu nadanych, np. Paweł Szorc z Obrębu (k. Pułtuska), rządcą nowogrodzki, ok. 1420 r. kupił Sławiec, w 1429 r. dostał od księcia 10 włók koło Sławca, a w 1430 r. kupił 10 włók w Dzierzgach. Posiadał też Janowo nad Skrodą od ok. 1432 r. i Kisielnice, którą w 1435 r. zamienił z Jakubem z Łosiewa na Łosiewo²⁰⁹. Stanisław, wójt w Łomżyńcy, zgromadził w swym ręku Cydzyn, Dobrzyjałowo i Rogienice, które w latach 1428—1430 sprzedał. Wojciech Chorąbała z Pęśów (k. Płońska), wójt w Pniewie i Starej Łomży, kupił Ciepłestoki i Puchały. Jan ze Strzegocina, właściciel Ław i Rzekunia, powiększył swe Grabowo nad Skrodą kupnem sąsiednich nadań (w 1429 r. kupił 17 włók zwanych

²⁰⁹ MK 3, k. 65, 178; MM I, nr 472, 773; MM II, nr 245, 265, 618 i 619; I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 404.

Jabłonowo)²¹⁰. Piotr Modzel z Porytego-Jabłoni kupił ok. 1424 r. i w 1426 r. po 10 włók nad Brzeźnicą, a w 1430 r. Cydzyn²¹¹. Wyjątkowo, i to na krótko, mieszczanie kupowali dobra. Hans Gilgenberg (Clymbor) zwany Tłustym, mieszczanin gdański, przedsiębiorczy kupiec drzewny, przez pewien czas był właścicielem Pęży (1434—1438) i Rogienic (1435 r.). Również wcześniej i później Pęzę posiadali mieszczanie (do 1434 r. Finkowie, od 1438 r. Szymon, mieszczanin z Łomży). W ziemi łomżyńskiej nie wytworzyły się dobra magnackie. Przeważnie majątności obejmowały jedną lub dwie wsie, rzadziej więcej. Największymi były dobra Poryte, stanowiące jeden z kluczy posiadłości Radzanowskich herbu Prawdzic, do których należały także dobra pod Płockiem i w województwie bełskim. Po podziale Radzanowskich na kilka linii o różnych nazwiskach dobra Poryte (wsie Poryte, Korzeniste, Zaborowo, Dzierzbia, Zaskrodzie i kupione Stawiska oraz lasy, w których później powstało jeszcze 10 wsi) stały się własnością jednej z ich linii — Niszczycyckich. Do Ławskich-Grabowskich herbu Pomian potomków Jana ze Strzegocina należały dobra Ławy (wsie Ławy, Rzekuń, Czarnowiec, Dzbenin) i Grabowo nad Skrodą z dokupionymi Sulimami. Smlodowscy herbu Junosza posiadali wsie Smlodowo, Piotrowo i Ratowo, a Porycecy herbu Modzele Poryte-Jabłoń, Brzeźnicę (Zbrzeźnicę) i Cydzyn. Majętności przeważnie jednowioskowe tworzyły m. in. wsie: Chmielewo, Daniszewo, Drogoszewo, Drwęcz, Glinki, Głodowo-Dąb, Goworki, Grądy, Jakać (Dworna), Junochy, Kisielnica, Kołomyjka, Kumelsk z Chochołowem, Lachowo, Laskowiec, Laskowo-Jabłoń, Mężenin, Murawy, Osetno, Pniewo z Rybnem, Puchały, Rogienice Wielkie, Rozwory, Rudka-Skroda, Rutki, Rydzewo, Rzębiki, Sławiec, Strumiłowo, Susk, Tarnowo z Kałęczynem i Podosiem, Troszyn z Grucelami, Wierzbowo-Zambrzyca, Zamość, Zawady. W sumie do zamożniejszej i średniej szlachty należało ok. 60 wsi chłopskich z folwarkami. Wsi drobnoszlacheckich było ok. 465. Nie można ustalić dokładnej ich liczby, bo była zmienna, wskutek zaniku jednych i powstawania innych wsi i wskutek zmian własnościowych. Można tylko wyodrębnić grupę, która zawsze miała charakter drobnoszlachecki.

Podział własnościowy wsi między szlachtę drobną i średnią nie był stabilny. Już w XV w. zaczął się proces wykupywania drobnej własności przez zamożniejszą szlachtę, np. Piotr Gęś Magnuszewski z Magnuszewa (k. Makowa), wykupił części Jakaci, osadził na nich chłopów i dał początek Jakackim herbu Radwan (obok pozostali inni drobni Jakaccy

²¹⁰ J. Wiśniewski, *Grajewo*, s. 49—50.

²¹¹ MK 3, k. 24v; MM I, nr 232; I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 333.

nieznanego herbu) i dobrom Jakać, obejmującym Jakać Starą i Małą (Dworną). Wielisław Bacz z Buczyna w latach 1424—1430 skupił od różnych właścicieli 30 włók w Czartorii²¹², ale ta majątność nie utrzymała się i uległa ponownemu rozdrobnieniu między Czartoryjskich herbu Lubicz. Z drugiej strony niektóre większe dobra w wyniku działów rodzinnych i sprzedaży rozpadały się na mniejsze, np. w 1460 r. dobra Smlodowo²¹³. Dość wyraźna jeszcze w XV w. granica między własnością średnią a drobną przez działy, kupno-sprzedaż zaczęła się zacierać. Powstały między nimi majątności o wielkości pośredniej, zmiennej, a działły rodzinne i kupno-sprzedaż spowodowały wytworzenie się międzywsiowej szachownicy własnościowej. Częstki we wsiach drobnej szlachty należały nieraz do dużych dóbr, a bywało też, że na częściach wsi w tych dobrach siedziała drobna szlachta. Największa szachownica wytworzyła się między wsiami drobnej szlachty.

14. Podział na regiony i rzut oka na przemiany w osadnictwie w wiekach następnych

W ziemi łomżyńskiej daje się wyróżnić cztery regiony. Region pierwszy (prawie cały pow. łomżyński i pld. wsch. część pow. ostrołęckiego) stanowią tereny południowo-zachodnie, między Narwią a garbem Czerwonego Boru, których osiedlanie zaczęto najwcześniej, może koło 1373 r., a przeprowadzono głównie w latach 1380/90—1410. Region drugi (pow. zambrowski i wschodni fragment pow. łomżyńskiego) to obszar północnej części dawnej puszczy Łętowo między Czerwonym Borem a granicą wschodnią Mazowsza i ziemi łomżyńskiej, będącą wynikiem podboju litewskiego od wschodu. Pierwsi znani osadnicy pojawili się tu już w 1393 r. Część północną zasiedlono do roku 1410, a południową w latach 1411—1424. Ostatnie resztki (m. in. nad rz. Łętownicą, między górną Jabłonią a Dębem) rozdano w latach 1432—1439, a część nawet jeszcze w 1473 r. i 1493 r. Region trzeci (wschodnia połać pow. koleńskiego) stanowią ziemie zanarwiańskie między doliną rzeki Skrody i górnej Pissy a granicą ziemi wiskiej. Mimo że pierwsze na nim nadanie pochodzi z 1375 r., został on osiedlony bliżej Narwi w latach 1400—1410, a dalej głównie w latach 1415—1426. Region czwarty (zachodnia połać pow. koleńskiego i pñ.-zach. części pow. łomżyńskiego i ostrołęckiego) to zachowana przez całe średniowiecze puszcza Zagajnica (Puszcza Kur-

²¹² MM I, nr 9, 392, 526, 527, 747, 749; MM II, nr 166.

²¹³ MM 6, k. 129—129v.

piowska Zielona), w której powstały najpierw tylko dwory myśliwskie książąt mazowieckich (Szkwa, Krusko, Rososzna), a następnie na skraju zachodnim i wschodnim na rzekach osady młyńskie i rudy. W Zagajnicy też istniały krócej lub dłużej nietrwale osady smolarzy, popielarzy, drwali. Z trzech pierwszych regionów należy wyodrębnić pas nad Narwią, pod grodami, przy przeprawach wzdłuż odwiecznej drogi wodnej i lądowej z zachodniego Mazowsza przez Ostrołękę, Nowogród, Łomżę do Wizny, której posiadanie przez władców polskich, a następnie mazowieckich było podstawowym warunkiem utrzymania ziem nad Narwią i Biebrzą w ich rękach. Przy tej drodze pod grodami pozostały resztki starego osadnictwa i przy niej najpierw powstały załążki nowego, już trwałego osadnictwa.

Sformowana w końcu XIV i w pierwszej połowie XV w. sieć osadnicza zagęszczała się przede wszystkim na terenach drobnoszlacheckich przez nowe odrośle starych wsi zakładanych na ich gruntach (np. Ćwikły-Rupie, Podłatki Małe, Rębiszewo-Studzianki, Szczodruchy-Wypychy)²¹⁴. Rosło też dalej rozdrobnienie i pogłębiała się szachownica gruntów we wsi i między wsiami w wyniku działów, małżeństw (grunta wniesione w posagu), spadkobrania po dalszych krewnych, kupna-sprzedazy. Nie jeden szlachcic miał po kilkanaście, a nawet po kilkadziesiąt kawałków ziemi o różnej wielkości i kształcie. Szlachcic cząstkowy miał także grunta i po kilka zagród chłopskich w różnych wsiach i to wystarczyło, by „pisał się” jako pan na kilku wsiach. W ciągu XV—XVI w. zwiększyła się liczba ludności, przyrost był znaczny, nie było wojen, a większe epidemie chorób były jeszcze rzadkością. We wsiach drobnoszlacheckich zaczęło robić się coraz ciasniej. Tylko część potomstwa mogła zostać na ojcowiznie, wynieść się do nowych przysiółków, osiąść „na wypychach”, „na ostatkach”, „na osobnem”, „na kątach”. Dzielenie ziemi między wszystkich potomków stało się niemożliwe. Malejący areal posiadanej ziemi zmuszał część potomstwa do podejmowania pracy u bogatszego krewnego lub u sąsiada (stąd w rejestrach pogłównego z XVII w. pełno parobków, oraczy, bronowłoków, służących szlachciców) i do emigracji. Niewielu mogły przyjąć najbliższe miasta mające też znaczny własny przyrost ludności. Więcej osadników, przekroczywszy granice państwowe, udało się na sąsiednie ziemie mazurskie po Galindach i Jaćwingach kolonizowane w XV i XVI w. (osadnicy mazowieccy doszli aż do Puszczy Rominckiej, pod którą zetknęli się z osadnikami litewskimi). Inni bardzo licznie osiedlili się na Podlasiu także w XV—XVI w., gdzie założyli wiele wsi na prawie szlacheckim. Sporo też drobnej szlachty łomżyńskiej osiadło w XVI—XVIII w. wśród chłopów we wsiach królewskich na

²¹⁴ Zob. wyżej s. 72—73, 90—91.

Podlasiu, na Suwalszczyźnie i w Grodzieńszczyźnie. Osiedlili oni na nowych terenach setki wsi, zamieszkali w miastach, przyjmując status chłopski lub miejski lecz zachowując swe nazwiska, pochodzące od ich gniazd rodowych w ziemi łomżyńskiej²¹⁵.

Wiele też drobnej szlachty rozeszło się w XVI—XVIII w. po całej Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim aż po najdalsze kresy państwa, szukając chleba w służbie po dworach szlacheckich, starościńskich, w rządach dóbr królewskich, w wojsku, zakonach, urzędach i w miastach. Wiele szlachty, pochodzącej z ziemi łomżyńskiej, można spotkać w całej ówczesnej Rzeczypospolitej. Kariera urzędnicza i duchowna na miejscu i gdzie indziej nie dla wielu była otwarta. Na miejscu możliwości awansu społecznego dawały tylko nieliczne urzędy w Łomży, Zambrowie, Kolnie i Ostrołęce. Drobna szlachta przeważnie zajmowała też w nich niższe urzędy (burgrabiów, komorników, susseptantów, skrybów), zachowując swe gospodarstwa na wsi. Więcej synów i córek mogło znaleźć środki utrzymania wstępując do bardzo rozwijających się wtedy zakonów, do licznych nowo fundowanych klasztorów, głównie poza ziemią łomżyńską, w której niewiele założono klasztorów (w Łomży — jezuiti, benedyktyni i kapucyni, w Stawiskach — franciszkanie). Szczególnie korzystną, zapewniającą awans majątkowy, była służba na dworach magnackich i kariera wojskowa. Nieliczne też jednostki zrobiły poza swymi stronami rodzinnymi wielką karierę, dochodząc do zamożności, do szczytów godności duchownych czy senatorskich, zapewniając swemu potomstwu przynależność do zamożnej szlachty, a nawet arystokracji, np. Jan Gosiewski z Gosi koło Kołak, który w drugiej połowie XVI w. powędrował na Litwę, syn jego, Aleksander, był wojewodą smoleńskim, a wnuk Wincenty, hetmanem polnym litewskim (zwycięski dowódca w bitwie pod Prostkami w 1656 r.). Stanisław Laskowski (zm. 1661 r.) właściciel Laskowca-Jabłoni doszedł do godności referendarza koronnego i wojewody płockiego. Jan Zamojski herbu Grzymała (zm. 1614 r.) z Zamościa k. Troszyna został arcybiskupem lwowskim,

²¹⁵ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, [w:] *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, Białystok—Warszawa 1963, s. 71—72, 74—75, 103—104, 119—121, 162, 179—180; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965, s. 89, 127—129; tenże, *Dobra dowspużdzkie Raczkowiczów*, „Rocznik Białostocki” 1963, t. 4, s. 456; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 79, 82, 85—86, 88, 123, 129—131, 139, 168, 172, 188, 191—192, 255—256; tenże, *Grajewo*, s. 213, 220; tenże, *Osadnictwo Wschodniej Białostoczczyzny*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. 11, s. 37, 42, 48, 55—56, 60.

Jan Zambrzycki (zm. po 1670 r.), właściciel części Zambrzycy-Króli i Jankowa — instygatorem litewskim, Remigiusz Franciszek Zambrzycki z Zambrzycy Starej — biskupem sufraganem kijowskim w XVIII w., a Maciej Gosiewski (zm. 1683 r.) właściciel części Gosi Małych-Leśnicy — generałem artylerii wojsk litewskich itd. Niektórzy nie zrywali od razu więzów z ojczystymi stronami, np. Nikodem Kossakowski (zm. 1609 r.), pułkownik wojsk królewskich, dzielny rotmistrz pod Wielkimi Łukami i Kirchholmem, przodek arystokratycznej gałęzi rodu, rodem z Kossak-Ponikłogostoku, postarał się o urząd starosty łomżyńskiego i polecił się pochować w Łomży; do dziś zdobi katedrę łomżyńską jego piękny nagrobek z ciemnego marmuru.

Położenie materialne wielu pozostających na miejscu rodzin drobnoszlacheckich niewiele różniło się od sytuacji chłopów (nieraz po parę rodzin mieszkało w jednej chacie), ale jedna zasadnicza różnica — przynależność do stanu szlacheckiego — umożliwiała energiczniejszym, zaradniejszym, pracowitszym ponowny powrót do własności ziemi, ponowne wydzwignięcie się. Stąd też we wsiach drobnoszlacheckich następował ciągły ruch, ciągłe zmiany, jedni się bogacili, inni uboželi by po pewnym czasie odzyskać straty. Księgi łomżyńskie, zambrowskie, koleńskie i ostrołęckie pełne były od samego początku transakcji sprzedaży, zastawów, dzierżaw nawet bardzo drobnych kawałków ziemi (płos, sznurów, klinów, smugów, łąk), zapisów długów, pożyczek, czynszów itd. Jedni zbywali swe kawałki ziemi, inni skupywali je stopniowo lub od razu od kilku właścicieli. Ziemie wykupywane przez bogacącego się sąsiada zamieniały się w folwarczek lub odwrotnie, folwark wskutek działów i rozsprzedaży zamieniał się w wieś drobnoszlachecką. Przemiany w jedną lub drugą stronę powtarzały się w ciągu wieków, zmieniając w całości lub częściowo charakter wsi.

Wieś drobnoszlachecką w zasadzie zamieszkiwała szlachta sama pracująca na roli, ale zamożniejsi spośród niej zatrudniali parobków, oraczy, bronowłoków, pasterzy, służące, komorników w ich domach „komornic mieszkających”, a nawet osiedlali w małych chatkach obok swych gospodarstw chłopów, zagrodników, chałupników, dając im trochę ziemi. Stąd też we wsiach drobnoszlacheckich także pojawiali się chłopci. Liczba ich w ciągu wieków była zmienna i bardzo różna. W jednych wsiach nieliczni chłopci byli stale, w innych tylko przez pewien czas. Zubożenie szlachty zmuszało do rezygnacji z pracy chłopskiej i do zajęcia im przydzielonej ziemi i domów. Wieś ponownie stawała się czysto szlachecką i odwrotnie wieś, w której wykupiono drobną szlachtę i osiedlono chłopów stawała się wsią czysto chłopską. Mimo wahania to w jedną to w drugą stronę w sumie liczba ludności chłopskiej wzrastała i chłopci rozprzestrzeniaли się na nowe tereny. Część chłopów pochodziła z zupełnie

wyzutej z własnej ziemi szlachty, która przyjmując status chłopski traciła wszelkie prawa szlacheckie.

Więcej wsi drobnoszlacheckich zmieniało się na wsie chłopskie niż odwrotnie. Liczba wsi szlachty folwarcznej rosła wraz z wykupywaniem ubogich krewniaków i sąsiadów przez bogacące się gałęzie rodów drobnoszlacheckich i przez zamożnych właścicieli dużych sąsiednich dóbr. Tworzenie większych dóbr przybrało na sile w XVII w. Najwięcej ubogich sąsiadów wykupili Mężenscy i Opaccy, kolejni właściciele dóbr Mężenin i Rutki. Do dawnych wsi drobnoszlacheckich w całości lub w części wykupionych m. in. należą: Bagienice-Danowo, częściowo Boguszyce z sąsiednimi wsiami, Brajczewo, Brzoski, Chmiele-Pogorzel, Chorzule, Czarnowo-Dąb, Drożęcín, Gniewoty, Gosie-Otole, Gosie-Wybrany, Grochy-Pogorzel, Grądy i Woniecko, Jakać Starawieś, Kołomyja, Koziki-Wądołowo, Łosie, Łuby-Kowalewo, niektóre Mierzejewa, Mieczki-Ziemaki, Milewo-Abramy, Milewo-Dudziki, Milewo Wielkie, Pstrągi, Radgoszcz, Rupino, Stylągi, częściowo Śledzie, Wagi, Wysokie Wielkie, Trzaski, Zaorze, Zaruzie. W pola folwarczne zmieniły się i przestały istnieć m. in. wsie: Borzymy, Chochołowo, Faszki, Gawki Małe, Gędory, Jaskółki, Kurzątki-Byczki, Kurzątki-Mierki, Niedźwieck, Sulimy k. Grabowa, Szkarłupy-Manecz, Trojany, Trzaski-Olszanka, Wądołki-Suchodół. Trochę dóbr, istniejących od XV w. jak i nowych, w wyniku działów rodzinnych i sprzedaży rozpadło się na mniejsze majątności, np. największe w ziemi łomżyńskiej dobra Poryte już w XVI w. podzielone zostały na 5 osobnych majątności. Parę wsi średniej szlachty zamieniło się w całości lub w części we wsie drobnoszlacheckie, np. Kobylín, Łosiewo, Peża, Wincenta, Wykowo.

Na poziomie średniej szlachty utrzymało się dwadzieścia parę rodzin, m. in. Cydzyńscy herbu nieznanego, Czerniccy herbu Topór-Wścieklica, Grabowscy-Ławscy herbu Pomian, Glinkowie herbu Trzaska, Jakaccy-Magnuszewscy herbu Radwan-Wierzbowa z Jakaci Małej (Dwornej), Kisielnicy herbu Topór, Kumelscy herbu Modzele, Lachowscy herbu Bolesta, Laskowscy herbu Dąbrowa z Laskowca-Jabłoni, Łosiewscy herbu nieznanego, Mężenscy herbu Kościeszka z Mężenina k. Rutek, Niszczycy herbu Prawdzic z Porytego, Poryccy herbu Modzele z Porytego-Jabłoni, Puchalscy herbu Bujno, Rutkowscy herbu Bończa z Rutek Kościelnych, Smlodowscy herbu Junosza, Strumiłowscy herbu Rola, Szorcowie-Sławscy ze Sławca herbu Mora, Tarnowscy herbu Grzymała z Tarnowa k. Miastkowa, Troszyńscy herbu nieznanego, Zamojscy herbu Grzymała z Zamością k. Troszyna, Zawadzcy herbu Prus z Zawad Kościelnych. Prawie wszystkie te rody w ciągu następnych wieków wymarły (pozostali do XX w. Kisielnicy w Kisielnicy i sąsiednich folwarkach). Na ich miejsce przez małżeństwa, drogą spadku i kupna dóbr

stale dopływały rody z ziem wiskiej, nurskiej i dalszych z Mazowsza (np. Arciechowscy, Badowscy, Budziszewscy, Czosnowscy, Doliwowie, Drewnowscy, Godlewscy, Iłowscy, Jeziorkowscy, Łempiccy, Mocarscy, Narzymscy, Oldakowscy, Opaccy, Rembielińscy, Rostkowscy, Staniszewscy, Wierzbiccy, Wojsławscy, Zielińscy), z Podlasia (Ciechanowieccy, Gnatowscy, Jabłońscy, Kramkowscy, Mleczkowie, Skiwscy), a nawet z odległych stron Korony (Bykowscy, Dunin-Wąsowicze, Modliszewscy, Przyjemscy, Węgierscy, Zbierchowscy inaczej Zwierzchowscy) itd. Z nich też przeważnie pochodzili dygnitarze i urzędnicy ziemi łomżyńskiej i później także posłowie tejże ziemi. Ze względu na ciągłe przemiany w warstwie drobnoszlacheckiej następowało ubożenie jednych i bogacenie drugich; sporo też miejscowej drobnej szlachty przeszło do średniej (ale tylko niektóre ich gałęzie), np. z rodów o nazwiskach: Barzykowski, Choromański, Długoborski, Filipowski, Gałaska, Gosiewski, Gosk, Grzymała, Karwowski, Kleczkowski, Kołomyjski, Konopka, Kossakowski, Krajewski, Łuba, Mieczkowski, Pruszkowski, Puchalski, Skarzyński, Skrodzki, Suski, Szumowski, Trzaska, Wiszowaty, Zambrzycki, Zaorski, Zaruski, Żebrowski itd. Wybitniejszych członków tych i innych rodów łomżyńskich można spotkać na arenie życia politycznego i kulturalnego Polski od XVI do XX w., a ich życiorysy w encyklopediach i słownikach biograficznych. Z drugiej strony można zauważyć spadanie do rzędu drobnej ubogiej szlachty niektórych gałęzi wcześniej wymienionych zamożniejszych rodów.

Tak jak wymarła część rodów, pochodzących od pierwszych osadników, tak też nie wszystkie wsie w ziemi łomżyńskiej założone w XV w. przetrwały do dnia dzisiejszego. Około 40 wsi w następnych wiekach zanikło z różnych przyczyn, m. in. z powodu wymarcia rodu wieś zamieszkującego, zniszczenia wsi w czasie najazdu szwedzkiego, przez zarazę, lub w wyniku wykupienia przez zamożnego sąsiada. Jedne wsie zostały zamienione w pola folwarczne, inne w całości lub w części weszły w grunta lub lasy sąsiednich wsi, np. pola po wsiach Kurzątki-Byczki i Kurzątki-Mierki włączono w grunta folwarku Stawiski, a Faszki i Paczoski zajął Laskowiec. Niektóre zanikły przez scalenie z inną wsią (np. Zambrzyca Ninoty włączona do wsi Zambrzyca-Króle). Na miejscu wsi Gędory osadzono w XIX w. wieś Aleksandrowo, a miejsce wsi Zaborze zajęło Leopoldowo (od Leopolda Staniszewskiego zm. w 1843 r.). Nie istnieją m. in. Aksamity k. Buczyna, Borzymy k. Sławca, Chochołowo k. Kumelska, Cwaliny-Duchny, Dobrochy k. Szeligów, Drożęcino-Komory, Faski-Rykacze k. Laskowca Nowego, Gaczkowo k. Klimaszy, Gawki Małe, Gierlachy-Lutostań k. Kotów, Głodowo k. Opęchowa, Guty k. Gronostajów, Jaskółki k. Chorzeli, Jastrząbka-Jaźwiny k. Kaczynka,

Jemielny Las k. Kalinówki, Kłonowo k. Rząśnika, Kałączyn k. Miastkowa, Konopki-Pułaki k. Targoni-Krytułów, Kurzątki-Byczki i Kurzątki-Mierki k. Stawisk, Lenarty-Milan k. Pisek, Lewice k. Rakowa nad Skrodą, Lisowo-Borowo k. Rostek, Mierzejewo-Bryszki, Mierzejewo-Strusin, Mierzejewo-Zygmunty, Mężenin Nowy, Niedźwieck k. Radgoszczy, Paczoski k. Woli Zambrowskiej, Połomia Stara k. Zambrowa, Poslino k. Chomętowa, Pryki-Witnica k. Pisek, Skrzyżki-Cieplystok k. Rutek, Sulimy nad Skrodą k. Grabowa, Szkarłupy-Mancz k. Żmijewa, Trojany-Mancz k. Stylągów, Trzaski-Olszanka k. Ożar, Wądołki-Suchodół k. Stylągów, Wólka k. Kraski Szczepankowskiej, Zagacie, Żelechowo k. Lutostani. Jedne z tych wsi przestały istnieć między XVI a XVIII w., a inne dopiero w XIX w.

Rozwój wielkiej własności przyczyniał się do zaniku jednych wsi, a równocześnie powodował powstawanie nowych wsi oraz lokację miast. W ziemi łomżyńskiej powstały też pierwsze miasta prywatne: Stawiski-Fortunatowo (między 1698 r. a 1702 r.), Smiłdowo (w XVIII w.), Rutki (1760 r.). Charakter osad targowych przybrały Miastkowo i Szczepankowo. Nie powiodła się tylko najwcześniejsza prywatna próba lokacji miejskiej Grabowa nad Skrodą w 1524 r. Sieć miast zagęściła się przy równoczesnym upadku miast królewskich (dawnych książęcych). Łomża utrzymywała swe znaczenie jako stolica ziemi łomżyńskiej (od 1526 r. do 1795 r. w województwie mazowieckim), miejsce zgromadzeń sejmikowych, najważniejszy na Wschodnim Mazowszu ośrodek szkolny (kolegium od 1614 r.), w końcu XVIII w. siedziba Komisji Dobrego Porządku, ale przestała być głównym ośrodkiem gospodarczym wschodniego Mazowsza i Podlasia, który przesunął się w XVII w. do Tykocina i utrzymywał się w tym mieście do początku XIX w. Łomża ponownie odzyskała znaczenie, gdy stała się siedzibą władz departamentu łomżyńskiego (1807—1815), a następnie (od 1866 r.) guberni łomżyńskiej, dużo większej od obecnego woj. łomżyńskiego (obejmowała także obecne woj. ostrołęckie).

Postęp w rozwoju osadnictwa w XVI w. i w pierwszej połowie XVII w. przejawiał się przede wszystkim w zagęszczaniu się i rozbudowie istniejących wsi i w powstawaniu nowych niewielkich wsi między starymi wsiami na terenach drobnoszlacheckich. Wreszcie też nowym terenem rozwoju osadnictwa stała się nietknięta do tej pory Zagajnica. Po wymarciu Piastów mazowieckich straciła ona swe znaczenie i opiekunów. Oddawana przez królów polskich w dzierżawę różnym dygnitarzom stała się obiektem wzmożonej eksploatacji (drzewo, smoła, potaż, ruda żelazna, węgiel drzewny). W początku XVII w. było czynnych w niej 10 smolarni. Starostowie zezwalali też bartnikom „czynić prze-

robki" w ich borach, tzn. częściowo je karczować i zamieniać w pola uprawne, przy których stały na stałe ich budy mieszkalne (używane początkowo tylko od wiosny do jesieni). Aby wykorzystać na miejscu pokłady rudy darniowej (której wytop także wymagał wiele węgla drzewnego) i ułatwić wyrąb drzewa, wprowadzono stałe osadnictwo w głąb puszczy. W Zagajnicy Ostrołęckiej postawiono Rudę Olszewkę (zezwolenie królowej Anny na budowę w 1592 r.), Rudę Czarnię na rzece Czarnej (między 1608 r. a 1615 r.) i Rudę Lelis na rzece Rozodze (przed 1619 r.), a w Zagajnicy Łomżyńskiej Rudę Leman (przed 1605 r.) i tartak Mniszech (od nazwiska starosty Andrzeja Mniszcha; przed 1628 r.).

Każda z nich otrzymała też po kilka włók ziemi. Wzniesione budynki produkcyjne, mieszkalne dla przedsiębiorcy-kuźnika i robotników były pierwszymi stałymi osadami w puszczy. Za nimi przyszedł pierwsze wsie rolne zakładane na miejscu poręb, budzisk drwali i smolarzy, przerąbków bartnych, najwcześniej i liczniej w Zagajnicy Ostrołęckiej. W 1621 r. Andrzej Mniszech, starosta ostrołęcki, „widząc szkody czynione w puszczy Ostrołęckiej, tak od poddanych obcych, jak i własnych" zakłada od strony Narwi i Omulwi na drodze z Ostrołęki w głąb puszczy wieś Dylewo, w której osiedla czterech Kaczyńskich (szlachtę ze wsi Kaczyno) na służbie strzeleckiej z obowiązkiem chodzenia w przepisanej „barwie", tj. w odpowiednim ubiorze (jest to początek stroju kurpiowskiego). Potomkowie tych Kaczyńskich zazwyczaj stawiali na czele buntów i innych wystąpień kurpiowskich od XVII do XX w. Następnie założono wsie tuż przy samej granicy Prus koło górnej Rozogi: Dąbrowy (zakładana w 1625 r.), Wojkowe Łąki (dziś Wolkowe), Stary Myszyniec, Nowy Myszyniec (przywilej na trzy jarmarki w 1650 r.). Osadnictwo rolne wkroczyło także do Zagajnicy Łomżyńskiej od strony ostrołęckiej. Założono tu wieś Lipniki (przed 1646 r.) i przy dawnym tartaku Mniszech wieś Tartak. Kolonizacja puszczy wzmogła się po najeździe szwedzkim. W Zagajnicy Ostrołęckiej osadzono Wykrot, Surowe, Chudek, Siedliska, Kurpie Małe, Kruki, a w Zagajnicy Łomżyńskiej Dudy (Puszczańskie) i Wyk. Na dobre rozwinęła się ona dopiero w XVIII w., a niektóre wsie zakładano jeszcze w XIX w. W sumie powstało w Zagajnicy Łomżyńskiej i Ostrołęckiej ok. 170 wsi.

Terenami nowego osadnictwa stały się też kawałki lepszych ziem w Puszczy Zambrowskiej nad Wielką Bielą i Narwią (Smolarze, Włóchówka, Kurpiki, Rudniki, Wieczorki, wyrosłe z osad smolarzy, drwali i rudników), w Borze Jednaczewskim (ponownie Jednaczewo, Sadykierz, Górki, Goszewek, Szablak) oraz lasy w dużych dobrach. Ich właściciele zakładali nowe wsie rolne lub nowe folwarki na miejscach po budziskach smolarzy i drwali. Najwięcej ich powstało w XVIII i XIX w. na terenie

dawnych dóbr Poryte (Budy Poryckie, Budziska, Ewelin, Grabowo Małe-Piardy, Grabówek, Hipolitowo, Ignacewo, Józefowo, Wilczewo, Rudka), Stawiski (Budy Stawiskie, Budy Smolniki, Chmielewo, młyn Sokolicha), koło Czarnocina (Budy Czarnockie — w 1751 r. zapisano o nich „kilka chałup w granicach czarnockich na miejscu od popielarzów wyprzątnionym”), koło Małego Płocka (Budy Kozłowskie, Budy Żelazne), koło Pniew (Budy Pniewskie) itd. W czasie czynszowania chłopów w dobrach rządowych i uwłaszczania wszystkich chłopów (od 1864 r.) oddzielono grunta folwarczne od chłopskich, przenoszono chłopów na nowe ziemie, a następnie zaczęła się parcelacja folwarków. Przyniosło to powstanie dalszych nowych wsi na terenach starego osadnictwa, np. w dawnym starostwie łomżyńskim założono wieś Kraskę (przy dawnym młynie tejże nazwy), Łochtynowo (od Mikołaja Łochtyna, Rosjanina, który od cara otrzymał w 1841 r. dobra starosty grodzkiego łomżyńskiego), Kupiski Nowe, Janowo (od kniazia Jana Szachowskiego, który w 1845 r. dostał część dóbr leśnictwa kupiskiego), Aleksiejewo, Michajłowskie k. Małego Płocka itd. Postęp parcelacji folwarków i likwidacja szachownicy pociągały też za sobą powstawanie nowych wsi i rozsypywanie się starych na kolonie w końcu XIX w. i w pierwszej połowie XX w. Powstały m. in. Dryje koło Kołomyi, Pery-Szłasy, Kołaki Nowe-Dąbrowa, Rutki-Jatki itd. Większość folwarków przestała istnieć. W niektórych nowych wsiach nawet osadzano nową ludność, różnych imigrantów, m. in. Mazurów, Niemców (np. w Krasce).

Powstanie tych nowych wsi niewiele zmieniło ukształtowany w średniowieczu obraz osadnictwa ziemi łomżyńskiej (oczywiście z wyjątkiem Zagajnicy). Zasadniczy zrąb wsi łomżyńskiej powstał w latach 1390—1426. Koniec XIV w. i wiek XV były więc szczególnie ważne w dziejach ziemi łomżyńskiej. Widoczny dziś krajobraz osadniczy, większość wsi, ich rozmieszczenie, wielkość, kształt, pola uprawne, sieć dróg, zawdzięczamy pracy pierwszych i następnych osadników, którzy tutaj wtedy się osiedlili i na miejscu puszczy założyli liczne wsie, zbudowali miasta, którzy przekształcili pierwotne puszcze i bagna w uprawne pola i użyteczne łąki, przeprowadzili drogi przez bezludzia. Ich potomkowie wsie te rozbudowali, założyli nowe wsie, powiększyli areał pól uprawnych, przez następnych kilkaset lat pracowicie uprawianych. Wielką w tym zasługą ks. Janusza I — podjęta przez niego i wytrwale i konsekwentnie prowadzona kolonizacja wschodniego Mazowsza na obszarze ok. 10 tys. km² (od granicy ziemi stężyckiej po granicę krzyżacką) była wielkim przedsięwzięciem, zakończonym pełnym, trwałym i owocnym sukcesem, powstaniem sieci osadniczej na $\frac{1}{3}$ powierzchni Mazowsza.

